

ACTA MVSEI APVLENSIS

APULUM LVII

series ***ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA***

Fondator

ION BERCUI

Editor

GABRIEL TIBERIU RUSTOIU

Colegiul editorial

RADU ARDEVAN - Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

NIKOLAUS BOROFFKA - Deutsches Archäologisches Institut, Berlin

CHRISTOPHER F. E. PARE - Universitatea „Johannes Gutenberg”, Mainz

ZENO KARL PINTER - Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu

MARIUS PORUMB - Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

VOLKER WOLLMANN - Obrigheim

Colegiul de redacție

HORIA CIUGUDEAN – redactor șef

RADU OTA - secretar de redacție

CRISTINEL FÂNTÂNEANU - secretar de redacție

ADINA BOGDAN - membru

GEORGE BOUNEGRU – membru

GABRIEL BĂLAN – membru

CRISTIAN TITUS FLORESCU – membru

RADU CIOBANU - membru

Adresa de corespondență:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

510010 ALBA IULIA

Str. Mihai Viteazul, 12-14

Tel. 0258/813300

Correspondence address:

NATIONAL MUSEUM OF UNION

RO – 510010 ALBA IULIA

Mihai Viteazul St., 12-14

Tel. (+40) (258) 813300

revista.apulum@yahoo.com

www.mnuai.ro; www.muzeuluniriialba.ro; www.anuarulapulum.ro

© 2020 MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII, ALBA IULIA

ISSN – 1013-428X

ISSN – 2247 – 8701

ISSN-L – 2247 – 8701

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM

LVII

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

ALBA IULIA

MMXX

Tehnoredactare: RADU OTA

Traducerea și verificarea textelor în limba engleză: ADINA BOGDAN

Textele nepublicate nu se restituie.

S U M A R

CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

STUDII ȘI ARTICOLE – STUDIES AND ARTICLES

SABIN ADRIAN LUCA, GABRIEL TIBERIU RUSTOIU, FLORENTIN PERIANU, SERGIU CHIDEȘA, TIBERIU BOGDAN SAVA, DORU PĂCEȘILĂ, OANA GAZA, IULIANA STANCIU, GABRIELA SAVA, BIANCA ȘTEFAN, Săpătura sistematică din anul 2019 în situl arheologic de la Tărtăria - Gura Luncii (jud. Alba, România). Datarea radiocarbon a stratigrafiei zonei de nord-vest <i>The systematic excavation of 2019 in the archaeological site from Tărtăria – Gura Luncii (Alba county, Romania). Radiocarbon dating of the north-west stratigraphy.....</i>	1
DAN GEORGE ANGHEL, ILIE LASCU, CLAUDIU TÂNĂSELIA, Tehnici de manufacturare a ceramicii culturii Wietenberg din situl de la Băcăinți – Obreje (jud. Alba) <i>Manufacture techniques of Wietenberg pottery from Băcăinți - Obreje (Alba County).....</i>	45
GABRIEL BALTEȘ, Simboluri cu conotație magico-religioasă, incizate pe vase ceramice descoperite în necropola scitică de la Sâncrai (jud. Alba) <i>Magical-religious symbols incised on ceramic vessels discovered in the Scythian necropolis from Sâncrai (Alba County).....</i>	79
AUREL RUSTOIU, MARIANA EGRI, MATTHEW M. McCARTY, GABRIEL TIBERIU RUSTOIU, ANDREEA DRĂGAN, ERIN POWERS, ANDREI GEORGESCU, ADRIAN CĂTĂLIN CĂSĂLEAN, ALEX TURNER, ALEXANDRU POPA, The role of Iron Age settlements at Oarda – Bulza in the agricultural exploitation of the Middle Mureș Valley <i>Rolul așezărilor din epoca fierului de la Oarda – Bulza în exploatarea agricolă a Văii mijlocii a Mureșului.....</i>	93
HORIA CIUGUDEAN, PETER THOMAS, Mining archaeology in Transylvania: the Bucium – Zlatna project <i>Arheologie minieră în Transilvania: proiectul Bucium – Zlatna...</i>	113

RADU OTA, VIORICA RUSU-BOLINDEȚ, DAN GEORGE ANGHEL, Reconstituire istorico-arheologică: săpăturile preventive efectuate în anul 1962 la Palatul Guvernatorului consular al Daciei romane de la Apulum <i>Historical and archaeological reconstruction: rescue excavations carried out in the Roman Dacia consular Governor's Palace at Apulum, in 1962.....</i>	149
MONICA GUI, ANCA TIMOFAN, DAN DANA, DAN GEORGE ANGHEL, CĂLIN ȘUTEU, An inscribed breastplate from Apulum depicting Victoria <i>O garnitură de armură cu inscripție descoperită la Apulum reprezentând-o pe Victoria.....</i>	217
OVIDIU-MAXIM OARGĂ, ADRIAN COSMIN BOLOG, O nouă serie de emisiuni monetare descoperite în urma cercetărilor arheologice preventive în necropola romană de pe „Dealul Furcilor - Podei” (2008-2016) <i>A new series of monetary emissions discovered following rescue archaeological researches in the Roman necropolis from "Dealul Furcilor – Podei" (2008-2016).....</i>	255
RADU OTA, OVIDIU-MAXIM OARGĂ, Două altare votive închinat lui Iupiter descoperite la Apulum <i>Two votive altars dedicated to Jupiter discovered at Apulum.....</i>	295
RADU OTA, O locuință din epoca post-romană descoperită la Apulum <i>A post-roman dwelling found at Apulum.....</i>	307

RESTAURARE – CONSERVARE – INVESTIGAȚII

RESTORATION – CONSERVATION – INVESTIGATIONS

SORIN ȘERBAN, Metode de prelevare și prelucrare a unor vase ceramice scitice descoperite în necropola de la Sâncrai (jud. Alba) <i>Methods of sampling and processing some scythian ceramic vessels found in the necropolis of Sâncrai (Alba County).....</i>	317
--	-----

VARIA

MARIUS-MIHAI CIUTĂ, Despre colecții și colecționari. Un caz atipic (I). <i>About collections and collectors. An atypical case (I).....</i>	329
---	-----

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

REVIEWS AND READER'S NOTES

RADU OTA, Constantin C. Petolescu, <i>Formarea poporului român și a limbii române</i> , Ed. Enciclopedică, București, 2019, 149 pag, 2 hărți.....	363
GEORGE BOUNEGRU, Sorin Nemeti, <i>MITOGRAFII. Inventar parțial al ezoterismelor românești</i> , Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2019, 156 pag.....	367
RADU OTA, Adrian Andrei Rusu, <i>Dicționar de castelologie</i> , Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2020, 320 pag, 253 imagini și figuri alb-negru și color.....	369

COMEMORĂRI

COMMEMORATIONS

AUREL RUSTOIU, Un destin de arheolog. Alexandru Szentmiklosi (1971-2019).....	371
Lista autorilor.....	387

**RECONSTITUIRE ISTORICO-ARHEOLOGICĂ:
SĂPĂTURILE PREVENTIVE EFECTUATE ÎN ANUL 1962
LA PALATUL GUVERNATORULUI CONSULAR AL DACIEI
ROMANE DE LA APULUM**

Radu OTA
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia
Viorica RUSU-BOLINDEȚ
Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
Dan George ANGHEL¹
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia

Cuvinte cheie: Apulum, Palatul guvernatorului/*praetorium consularis*, Marcus Aurelius, diplomă militară, statui imperiale.

Keywords: Apulum, Governor's Palace/*praetorium consularis*, Marcus Aurelius, military diploma, imperial statues.

I. Introducere.

În anul 1962, cu ocazia construirii unui local care aparținea Școlii de Meserii din Alba Iulia (actualul Colegiu Economic "Dionisie Pop Marțian"), pe str. Constantin Dobrogeanu-Gherea nr. 11 (actuala Octavian Goga), sub conducerea arheologilor I. Berciu și Al. Popa de la Muzeul Regional Alba Iulia au fost făcute săpături arheologice preventive, care, din păcate, au rămas în mare parte nepublicate. Vestigiile și artefactele descoperite nu au fost valorificate științific în ansamblul lor, autorii săpăturilor publicând articole despre câteva dintre piesele găsite, unele cu valoare excepțională pentru istoria Daciei romane². Clădirea edificată atunci se află în spatele instituției liceale amintite, în zona nordică a unui obiectiv de importanță excepțională cercetat până în prezent, și anume sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii – *praetorium consularis* (**Pl. I**).

Având în vedere importantele descoperiri de atunci, am considerat că este de bun augur să facem publice informațiile din jurnalul de șantier semnat de I. Berciu, Al. Popa și Cl. L. Băluță³, dar și din documentele găsite în arhiva Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia⁴. Mai mult decât atât, vom încerca să

¹ Doctorand, Universitatea "1 Decembrie 1918" Alba Iulia.

² Berciu, Popa 1964; Popa 1965; Berciu, Popa 1965; Popa, Berciu 1977.

³ Berciu, Popa, Băluță 1962 (mss).

⁴ Arhiva MNUAI, 1/1962; IV/C/c/298.

restituim, pe cât posibil, datele despre stratigrafia și structura elementelor constructive descoperite, comparând informațiile din *Jurnal* cu cele ale săpăturilor arheologice efectuate de I. Berciu în anul 1943, în imediata apropiere a obiectivului pe care îl vom prezenta, respectiv pe str. Constantin Dobrogeanu-Gherea (actuala Octavian Goga)⁵, și din 1992 până în prezent, pe str. Munteniei nr. 15-17, de către V. Rusu-Bolindeț și colectivul ei⁶.

Săpăturile arheologice efective au durat mai puțin de două săptămâni (în intervalul 24 februarie – 4 martie 1962), un timp prea scurt pentru cercetarea suprafeței excavate. În jurnalul de săpătură nu avem informații cu privire la dimensiunile unităților de săpătură și a ariei cercetate, dar pe baza măsurării clădirii construite în zona respectivă, existentă și astăzi, ca și pe baza indicării în jurnalul de șantier a unor dimensiuni ale zidurilor descoperite, se poate estima că suprafața cercetată a reprezentat 575 m². Cercetătorii muzeului albaulian au încercat să salveze cât a fost posibil din informațiile arheologice obținute. Presiunile autorităților locale au fost mari, iar totul s-a făcut în grabă.

II. Istoricul cercetărilor arheologice efectuate în Palatul guvernatorului de la Apulum.

Cercetările arheologice realizate în anul 1962 de către colectivul Muzeului Regional din Alba Iulia se încadrau într-un areal foarte bogat în vestigii arheologice. În ideea unei mai bune înțelegeri a zonei specifice/particulare unde a fost amplasat *praetorium consularis* de la Apulum în planul general al așezărilor antice de aici, am încercat să realizăm o localizare cât mai precisă a punctelor unde s-au făcut investigații arheologice ale acestui complex (Pl. I). Astfel, în funcție de săpăturile arheologice realizate pe suprafața cea mai mare cunoscută până acum a Palatului guvernatorului (ale lui A. Cserni, vezi mai jos), am constatat existența a două zone principale unde vestigiile acestuia au fost dezvelite până în prezent:

1. Cercetările arheologice din partea nordică, nord-vestică și nord-estică a Palatului guvernatorului.

a. Adalbert Cserni (1888-1908) (Pl. I, nr. 1).

Primele săpături arheologice care au dus la dezvelirea sediului guvernatorului consular al celor trei Dacii au fost făcute de Adalbert Cserni, primul director al Muzeului din Alba Iulia. În intervalul 1888-1908, acesta a dezvelit o suprafață de 13.000 m², într-o zonă situată pe atunci în glaciul

⁵ Berciu 1949, p. 180-200. Rezultatele acestei săpături arheologice au fost reinterpretate cu aproape un deceniu în urmă. Vezi: Ota, Lascu 2011, p. 209-211; Ota 2012, p. 131.

⁶ Rusu-Bolindeț 2019, p. 101-103, 105-111, Fig. 9-17.

fortificației austriece, la circa 130 m spre est „de zidul cel mai sudic al cetății” (în prezent la 150 m sud de actuala biserică reformată de pe B-dul Regele Ferdinand I și până la fosta Fabrică de spirt)⁷. Adalbert Cserni a descoperit atunci un vast edificiu, pe care l-a denumit „Marile terme” (băi) romane de la Apulum, datorită numărului mare de camere dotate cu bazine și cu instalații de încălzire. Vestigiile respective reprezintă o parte importantă a Palatului guvernatorului consular al celor trei Dacii. Identificarea corectă a ruinelor dezvelite de Adalbert Cserni ca fiind sediul oficial al guvernatorului provinciei a fost făcută în 1993 de către I. Piso și Al. Diaconescu⁸, pe baza inscripțiilor dedicate guvernatorilor de ofițeri și subofițeri din staff-ul său, precum și după ștampilele de pe materialele tegulare, în care apar numele trupelor însărcinate cu paza guvernatorului.

În ceea ce privește definirea funcționalității clădirilor descoperite de arheologul albaiulian, este posibil să fi fost dezvelit atât sediul oficial al guvernatorului, în care se aflau birourile ofițerilor și subofițerilor săi, camere destinate activităților economice și personalului, temple închinatelor unor zeițe (posibil Minervei, zeiței Nemesis, Eponei, chiar și un *Serapeum*, după inscripțiile descoperite pe sit), cât și locuința privată a acestuia, care să cuprindă și un complex termal, așa cum credea Adalbert Cserni⁹. De altfel, pe măsura extinderii săpăturilor arheologice, arheologul amintit a încercat să nuanțeze interpretarea descoperirilor făcute, susținând existența atât a unui complex termal (situat în zona central-vestică a sitului), cât și a unor edificii publice (sau case particulare) în partea nordică, și a unor temple – în zona nord-estică etc. Nu a identificat însă vestigiile descoperite ca fiind Palatul guvernatorului¹⁰.

Cel mai recent, teza de doctorat a lui F. F. Schäfer completează informația istorico-epigrafică oferită de R. Haensch privind capitalele provinciale, unde a fost discutat și sediul guvernatorului de la Apulum¹¹, printr-o sinteză cu privire la *praetoria consulares* din întreg Imperiul roman, tratate din punct de vedere arhitectonic și arheologic.

Printre Palatele guvernatorilor cunoscute în Imperiul roman, autorul menționat abordează și Palatul guvernatorului de la Apulum. El a rediscutat planul săpăturilor publicate de A. Cserni și a oferit o posibilă interpretare a

⁷ Cserni 1891; idem 1892; idem 1894; idem 1895; idem 1986; idem 1897; idem 1899; idem 1901; idem 1902; idem 1903; idem 1904; idem 1908; Rusu-Bolindeț *et alii* 2011, p. 14-17; Varga, Rusu-Bolindeț 2017, p. 115-116; Rusu-Bolindeț 2019, p. 98-100, Fig. 2-5.

⁸ Diaconescu, Piso 1993; Piso 1993-1994; Varga, Rusu-Bolindeț 2017, p. 116; Rusu-Bolindeț 2017; Rusu-Bolindeț 2019, p. 98-100, Fig. 2-7.

⁹ Diaconescu, Piso 1993, p. 71-73; Varga, Rusu-Bolindeț 2017, p. 116.

¹⁰ Rusu-Bolindeț *et alii* 2011, p. 17.

¹¹ Haensch 1997, *passim*.

edificiilor descoperite din cadrul Palatului guvernatorului consular al celor trei Dacii de la Apulum¹².

b. I. Berciu (1943) (Pl. I, nr. 2).

Vestigiile descoperite de I. Berciu în anul 1943 se situează la nord de săpăturile lui A. Cserni, respectiv de-o parte și de alta a căii ferate înguste Alba Iulia - Zlatna. Astfel, cercetările arheologice s-au derulat pe B-dul Constantin Dobrogeanu-Gherea, între drumul carosabil din dreptul Căminului de ucenici și zona care se intersectează cu str. Munteniei, pe un teren care era liber¹³.

Autorul săpăturilor a menționat existența unei clădiri de mari dimensiuni, delimitată de două ziduri perimetrice (de nord și de sud). Aceasta era prevăzută cu o instalație de încălzire, prezentă sub forma unui canal cu câte două rânduri de *pilae* în lățime, amplasată în zona centrală a acesteia; de la ea porneau spre nord și sud canale care conduceau aerul cald sub podeaua clădirii. Totodată, de-a lungul zidului perimetral nordic al clădirii a fost construit un alt hypocaust cu un singur rând de *pilae*, care era în legătură cu hypocaustul central tot printr-un canal. Sub podeaua acestei clădiri, I. Berciu a menționat existența unui strat consistent de dărâmături, sub care a apărut zidul unei alte construcții, orientate est-vest, care era constituit din piatră de râu legată cu mortar, și legat de acesta, o podea din mortar, de numai 0,10 m grosime. Secțiunea făcută prin clădirea în discuție a indicat existența a două faze de locuire, separate de un strat de arsură și de unul de dărâmături. Pe baza materialelor arheologice descoperite, I. Berciu a datat clădirea de mari dimensiuni descoperită în ultima fază de locuire romană, respectiv la sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea p.Chr., iar stratul de arsură l-a pus în legătură cu distrugerile cauzate de războaiele marcomanice, însă nu a făcut nici o referire la datarea primei faze a edificiului¹⁴. Pe baza reinterpretării stratigrafiei, R. Ota a revenit asupra acestei datări, propunând încadrarea cronologică a clădirii din faza timpurie în secolul al II-lea p.Chr.¹⁵.

c. Cercetările arheologice recente.

În același areal, la cca 50 m spre est de săpăturile efectuate de I. Berciu în 1943, pe str. Octavian Goga, în fața Colegiului Economic "Dionisie Pop Marțian" (Pl. I, nr. 5), a fost efectuată o supraveghere arheologică în anul 2007

¹² Schäfer 2014, p. 265-287, Abb. 275-291; p. 442-451 (catalogul elementelor constructive renumerotate); p. 452-456 bibliografia generală, p. 457 – bibliografia referitoare la *praetorium consularis* de la Apulum.

¹³ Berciu 1949, p. 188-189, Fig. 5; Rusu-Bolindeț 2019, p. 100.

¹⁴ Rusu-Bolindeț 2019, p. 100.

¹⁵ Ota, Lascu 2011, p. 205-207, Fig. VI/1; Ota 2012, p. 131, Fig. IV/1.

de către A. Timofan și R. Ota, unde au fost identificate clădiri cu camere dotate cu instalații de încălzire¹⁶.

Cel mai recent, în anul 2019, pe str. Munteniei, nr. 11 (**Pl. I, nr. 6**), la cca 100 m spre sud de locul unde Al. Popa și I. Berciu au efectuat cercetările preventive din anul 1962, O.-M. Oargă a descoperit o clădire absidată, posibil un *caldarium*, care probabil să fi aparținut unei *thermae* (?) a aceluiași complex reprezentat de *praetorium consularis*¹⁷.

2. Cercetările din partea sudică și sud-estică a Palatului guvernatorului.

a. Viorica Rusu-Bolindeț și colaboratorii (1992 - prezent) (Pl. I, nr. 4).

Cercetări arheologice sistematice au fost efectuate în ultimii 28 de ani pe str. Munteniei (1992-2020), fiind realizate de Viorica Rusu-Bolindeț (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca) și colaboratorii săi de la Muzeul Național al Unirii, Direcția Județeană pentru Cultură Alba și Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, într-o zonă care se situează la circa 150 m sud și sud-est de marele edificiu dezvelit de Adalbert Cserni¹⁸. Clădirile monumentale, similare cu cele dezvelite de arheologii precedenți, ca și materialele arheologice descoperite aici, dovedesc faptul că ele aparțin aceluiași complex, reprezentat de sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii. Cercetarea arheologică este în curs, fiind concentrată acum pe laturile de sud și est ale sitului¹⁹.

III. Săpăturile preventive din anul 1962. Interpretări arheologice.

a. Informații din Arhiva MNUAI legate de derularea săpăturilor preventive de pe str. Constantin Dobrogeanu-Gherea, nr. 11 (actuala Octavian Goga).

Documentele găsite în arhiva MNUAI (jurnalul de șantier al arheologilor care au participat la săpături, adrese oficiale între factorii implicați, minute și

¹⁶ Informații oferite cu amabilitate de A. Timofan și R. Ota.

¹⁷ Mulțumim colegului O.-M. Oargă pentru toată documentația aferentă cercetării acestui punct, pusă cu multă generozitate la dispoziție!

¹⁸ Bolindeț 1993; Rusu-Bolindeț 1994; Rusu-Bolindeț 1994a; Rusu-Bolindeț 1996; Rusu-Bolindeț *et alii* 2001; Rusu-Bolindeț *et alii* 2002; Rusu-Bolindeț *et alii* 2003; Rusu-Bolindeț *et alii* 2004; Varga, Rusu-Bolindeț 2017. Pentru cea mai recentă sinteză a cercetărilor efectuate în acest punct, cu discutarea fazelor de locuire și a evoluției sitului, vezi Rusu-Bolindeț 2019, p. 105-111, Fig. 14-18.

¹⁹ Rusu-Bolindeț *et alii* 2007; Rusu-Bolindeț *et alii* 2008; Rusu-Bolindeț *et alii* 2009; Rusu-Bolindeț *et alii* 2010; Rusu-Bolindeț *et alii* 2011; Rusu-Bolindeț *et alii* 2017; Rusu-Bolindeț *et alii* 2018; Rusu-Bolindeț *et alii* 2019; Rusu-Bolindeț 2019.

procesele verbale, informări cu privire la vestigiile și artefactele descoperite) ne-au permis să urmărim modul în care au fost realizate acestea.

Astfel, din jurnalul de șantier aflăm că lucrările de săpare a fundațiilor suprafeței destinate noului local al Școlii de Meserii au început la 9 februarie 1962, ele fiind *“permanent urmărite de muzeu, făcându-se observații la fața locului și achiziționându-se întreg materialul de valoare documentară”*²⁰.

Apoi, printr-o adresă datată 24 februarie 1962, semnată de directorul Școlii de Meserii din Alba Iulia, ing. Dumitru Florea, se aduce la cunoștință firmei de construcții care urma să realizeze un nou local al școlii pentru pregătirea de cadre tehnice, precum și a unui internat, că datorită descoperirii zidurilor unei mari clădiri romane și a numeroase artefacte în timpul executării lucrărilor de fundație la obiectivele menționate, se sistează lucrările de construcție (săpare de fundații, turnare de betoane) pentru două săptămâni, în vederea efectuării de săpături arheologice de către Muzeul Regional Alba Iulia²¹.

Pe baza acestei adrese, în data de 24 februarie 1962 se semnează o înțelegere (Minută) între toți factorii implicați (Al. Popa, directorul Muzeului Regional Alba Iulia, directorul Școlii de Meserii, firma de construcții și reprezentanți ai autorităților locale), prin care se convine asupra sistării lucrărilor de săpare a șanțurilor fundației noului local al Școlii de Meserii timp de două săptămâni, în vederea efectuării unor săpături de salvare pentru documentarea vestigiilor apărute²².

Încă din 22 februarie 1962, Institutul de Istorie al Academiei, filiala Cluj, fusese informat de către conducerea Muzeului Regional Alba Iulia despre descoperirea acestor vestigii pe str. Constantin Dobrogeanu-Gherea, nr. 11²³. Printr-o adresă din 24 februarie 1962, Al. Popa și I. Berciu îl informează pe acad. C. Daicoviciu, directorul Institutului, asupra faptului că s-a ajuns la un consens cu autoritățile locale (anexând minuta încheiată cu părțile implicate) și solicită autorizația pentru a efectua cercetări arheologice de salvare în acest punct²⁴. În data de 28 februarie 1962, C. Daicoviciu aprobă minuta încheiată și, implicit, realizarea de săpături preventive la situl în discuție²⁵.

Printr-o adresă din 1 martie 1962, înaintată de Muzeul Regional Alba Iulia Institutului de Istorie din Cluj, dar și autorităților locale și regionale, aflăm că **după trei zile de cercetări preventive**, zidurile sunt dezvelite și documentate

²⁰ Berciu, Popa, Băluță 1962, p. 5.

²¹ Dosar X, 1/1962; IV/C/c/298, fila 22, adresa nr. 273 din 24.02.1962, din partea Școlii de Meserii către firma de construcții T.R.C.H., Șantier V.

²² Dosar X, 1/1962; IV/C/c/298, fila 22, minută.

²³ Adresa cu nr. 179 din 22.02.1962 cf Dosar X.

²⁴ Dosar X, 1/1962; IV/C/c/298/ fila 23, adresa nr. 195/24.02.1962 din partea Muzeului Regional Alba Iulia către Institutul de Istorie al Academiei R.P.R., filiala Cluj.

²⁵ Dosar X, 1/1962; IV/C/c/298/ fila 23, adresa nr. 67 din 28.02.1962 din partea Institutului de Istorie al Academiei R.P.R., filiala Cluj către Muzeul Regional Alba Iulia.

exhaustiv pe cea mai mare parte a suprafeței excavate, iar săpăturile vor continua în zona de sud-est (unde a apărut un zid cu tencuială pictată în frescă și o încăpere cu sistem de hypocaust), urmând ca ulterior, cercetările să se extindă în curtea și în grădina școlii²⁶. E cât se poate de clar că presiunile s-au întesit, iar specialiștii au fost obligați să urgenteze săpăturile arheologice. La cât de mare a fost suprafața excavată, timpul necesar investigațiilor a fost prea scurt.

Un proces verbal datat în 4 martie 1962, încheiat la Școala de Meserii Alba Iulia între Al. Popa, I. Berciu, ca reprezentanți ai muzeului, directorul Școlii de Meserii ca beneficiar și șeful șantierului de construcții ca executant, s-a convenit asupra faptului că lucrările de construire pot continua în zona nordică, urmând ca treptat, după terminarea cercetărilor arheologice, să se poată construi și pe restul fundației viitorului edificiu școlar. În partea a doua a documentului se menționează însă că cercetarea arheologică preventivă pentru care a fost încheiată minuta din 24 februarie 1962 a fost declarată încheiată *“pe întreaga suprafață a noii construcții”*, ceea ce desigur că era în contradicție cu prevederile din prima parte a documentului. S-a convenit însă ca cercetările arheologice să poată continua în afara perimetrului destinat construirii noului local al școlii (în curtea acestuia), în momentul în care se vor efectua lucrări necesare pentru introducerea utilităților (canalizare), beneficiarul și constructorul urmând a anunța reprezentanții muzeului în momentul realizării acestor lucrări²⁷.

În același document este foarte interesantă propunerea arheologilor Al. Popa și I. Berciu ca zidurile clădirii descoperite în partea sud-estică a suprafeței să fie valorificate în scop educativ *“prin trasarea lor pe planul general al fundațiilor de construcție al Școlii de meserii, prin fotografii și printr-o descriere amănunțită”*²⁸.

Procesul verbal descris mai sus a fost înaintat în data de 5 martie 1962 Institutului de Istorie din Cluj, precum și autorităților locale pe linie de învățământ și cultură, prin care s-a adus la cunoștința acestora despre documentarea, timp de trei zile, a vestigiilor arheologice deja dezvelite de constructor, despre înțelegerea încheiată cu acesta și beneficiarul în privința derulării săpăturilor arheologice de salvare concomitent cu continuarea lucrărilor de construcție și despre caracterul impresionant al clădirilor descoperite. De asemenea, s-a menționat faptul că, dată fiind întinderea vestigiilor romane (care cuprindeau nu numai suprafața cercetată, ci întreaga zonă a curții Școlii de Meserii, cu extindere spre str. Munteniei și str. Stahanov/ actuala Lucian Blaga), pe viitor se dorea continuarea cercetării acestora în spațiile indicate, atunci când

²⁶ Dosar X, 1/1962; IV/C/c/298, fila 24, adresa nr. 202/01.03.1962.

²⁷ Dosar X, 1/1962; IV/C/c/298, fila 30, proces verbal din 04.03.1962, încheiat între Muzeul Regional Alba Iulia, Școala de meserii și șeful șantierului de construcții.

²⁸ Idem, p. 1.

arheologii nutreau speranța că vor exista “suficiente mijloace materiale”. Se menționa totodată că “pentru moment s-a salvat tot ce era posibil”²⁹.

Tot legat de cercetările arheologice preventive dispunem de o ultimă adresă, înaintată de Muzeul Regional Alba Iulia directorului Școlii de Meserii în data de 10 martie 1962, prin care acesta este atenționat de responsabilitatea pe care o are în cazul distrugerii zidurilor antice, care s-ar putea produce în zona situată în afara perimetrului noii construcții, precum și de necesitatea de a anunța orice nouă descoperire făcută după semnarea procesului verbal din 4 martie 1962³⁰.

Prin urmare, cercetarea arheologică a durat maxim o săptămână, între 26 februarie și 4 martie, prea puțin pentru amploarea și importanța vestigiilor, dar și a semnificației pieselor de patrimoniu recuperate. De asemenea, din ultima adresă menționată mai sus, putem deduce faptul că înțelegerea ca arheologii să fie anunțați de orice intervenție în afara suprafeței de construcție a noului local al școlii nu a fost respectată de beneficiar. Nu avem alte date privind posibilele descoperiri din curtea școlii menționate, care să fi fost găsite la realizarea lucrărilor pentru introducerea de utilități noi clădiri.

Urmează să prezentăm un aspect foarte important al acestei cercetări, pe care dorim să-l comentăm deoarece se constituie drept *o premieră pentru situl Apulum în ceea ce privește atitudinea față de patrimoniu*, și o raritate la vremea aceea pentru vestigiile de epocă romană de pe teritoriul României.

În 5 martie 1962, Al. Popa, directorul Muzeului Regional Alba Iulia, se adresează Sfatului Popular al Regiunii Hunedoara, Secția Învățământ și Cultură Deva, cerând suplimentarea cu 6000 lei a bugetului pentru ca “... să se scoată la lumină o cât mai mare parte a acestui complex ...” deoarece “... ar putea să aducă date foarte importante privitoare la istoria Daciei romane în general și orașului Apulum în special”. Regretatul cercetător era de părere că “... s-ar putea restaura și conserva părți importante ale unor mari clădiri care ar putea fi apoi puse la dispoziția zecilor de mii de vizitatori în fiecare an, așa cum se procedează bunăoară la Constanța”³¹.

Este pentru prima dată când se cere conservarea *in situ* a unor vestigii din fostul Apulum. Doleanțele directorului de atunci al Muzeului din Alba Iulia, așa cum ne-am fi așteptat, nu s-au bucurat de sprijin din partea autorităților

²⁹ Dosar X, 1/1962; IV/C/c/298, fila 31, adresa cu nr. 210/05.03.1962.

³⁰ Dosar X, 1/1962; IV/C/c/298, fila 40, adresa cu nr. 245/10.03.1962.

³¹ Dosar X, 1/1962; IV/C/c/298, fila 29, adresa cu nr. 209/05.03.1962. Referința la modul în care fuseseră valorificate vestigiile romane la Constanța avea în vedere “Edificiul roman cu mozaic”, descoperit la Constanța în anul 1959. Vezi: <http://www.minac.ro/edificiul-roman-cu-mozaic.html> (accesat la 26.04.2020).

vremii³². *Este de remarcat curajul de care a dat dovadă, iar gestul său deosebit constituie o pildă de urmat pentru generațiile viitoare.*

b. Complexele arheologice identificate pe baza Jurnalului de șantier și a altor surse din Arhiva MNUAI³³.

Trebuie să precizăm de la început că, în afara jurnalului de șantier, al unor procese verbale și acte legate de corespondența dintre Al. Popa (atunci director al Muzeului Regional Alba Iulia), beneficiar, firma de construcții, autoritățile locale și Institutul de Istorie al Academiei, Filiala Cluj, nu am găsit în arhiva MNUAI desenele și fotografiile care au fost menționate ca însoțind documentația aferentă săpăturilor arheologice preventive efectuate la obiectivul în discuție³⁴. De aceea, informațiile pe care le vom prezenta se bazează îndeosebi pe jurnalul de șantier și pe o schiță a săpăturii, pe documentele menționate mai sus și pe puținele date oferite de autorii săpăturilor la publicarea materialelor speciale descoperite pe sit.

În rândurile următoare vom încerca să expunem o descriere a vestigiilor dezvelite. Interpretarea tipurilor de ziduri ne aparține, inclusiv delimitarea unor faze de construire.

În prima parte a *Jurnalului* aflăm că în perioada 24-26 februarie 1962, după ce Constructorul a săpat fundațiile noului local al Școlii de Meserii sub supravegherea arheologilor, s-a făcut o evaluare a situației pe teren, pentru a se putea continua cercetarea și documentarea vestigiilor descoperite până la acea dată (26 februarie). Adâncimea la care se săpase până în momentul încheierii minutei pentru efectuarea de săpături arheologice preventive a fost de -2,20 m.

Informațiile privind dimensiunile clădirilor descoperite sunt contradictorii, în funcție de cel care a completat jurnalul de șantier. Astfel, în

³² Chiar și în zilele noastre numărul vestigiilor păstrate, din orice perioadă istorică, este foarte redus, autoritățile, cu mici excepții, manifestând puțin interes pentru conservarea și restaurarea acestora.

³³ Berciu, Popa, Băluță 1962.

³⁴ Autorii săpăturilor menționează în *Jurnal* că au realizat o documentație exhaustivă a săpăturii, cu marcarea pe planul general al fundațiilor noului local al Școlii de Meserii a vestigiilor descoperite, cu fotografii și desene realizate – vezi Berciu, Popa, Băluță 1962, p. 20-21. De asemenea, încercarea noastră de a identifica raportul științific, care a fost anunțat că va fi trimis tuturor factorilor implicați la terminarea lucrărilor, nu s-a soldat cu rezultate pozitive. Am căutat acest raport în arhiva Institutului de Istorie "George Barițiu" al Academiei Române, Filiala Cluj, unde un exemplar al raportului arheologic trebuia să ajungă la acad. Constantin Daicoviciu, care gira la acea dată săpăturile arheologice din Transilvania. Din păcate, și aici au fost găsite aceleași documente înaintate de Muzeul Regional Alba Iulia forurilor politice și culturale locale și regionale, care se află și în arhiva MNUAI. Mulțumim pe această cale directorului Institutului de Istorie, acad. I. Bolovan și secretarului științific al acestuia, dr. M. Balog, pentru amabilitatea și promptitudinea cu care ne-au asigurat accesul la documentele căutate.

momentul evaluării situației (în 26 februarie), s-a precizat că zidurile romane dezvelite aveau 0,80-0,95 m grosime, pentru ca în paginile următoare, când ele sunt descrise detaliat, să aibă grosimi variabile, cuprinse între 0,45 și 1,00 m. Orientarea lor este aceeași – est-vest cele perimetrare (în general), respectiv nord-vest – sud-est cele compartimentale. Schița planului general al săpăturii, realizată în jurnalul de șantier, ne-a permis observarea elementelor constructive a trei (posibile) clădiri³⁵:

Astfel, din **Clădirea I**, amplasată către extremitatea nordică a gropii fundațiilor, paralelă cu str. Stahanov (actuala Lucian Blaga) a fost dezvelită numai o încăpere, alcătuită din zidurile A și B (**Pl. III**). Acestea, orientate paralel pe direcția NV – SE, au lățimea de 0,60 m, aceeași tehnică de construcție – *opus mixtum* –, cu fundațiile constituite din blocuri de calcar și de gresie și elevația din asize de cărămizi, prinse cu mortar³⁶. Nu sunt alte detalii legate de această construcție, însă după direcția zidurilor este posibil ca ea să continue atât spre N și V (în curtea Școlii de Meserii), precum și spre E (spre str. Stahanov, actuala Lucian Blaga). De asemenea, nu avem indicii dacă între ea și clădirea următoare înspre sud și sud-est (Clădirea II) ar fi existat vreo alee/stradelă pentru acces. Pe schița cu planul general al structurilor constructive dezvelite nu sunt consemnate alte vestigii între cele două construcții, ceea ce ar face plauzibilă existența unui spațiu între ele.

Clădirea II

Este edificiul cel mai important descoperit în colțul sud-estic și în centrul fundațiilor viitoarei clădiri a Școlii de Meserii (în zona de intersecție a laturilor în formă de L ale acesteia), care avea în compunere cel puțin 5 camere (**Pl. III**). Aceasta este “clădirea de dimensiuni impresionante” care apare consecvent în descrierile autorilor săpăturii, fără a se oferi alte detalii tehnice legate de ea (în primul rând suprafața descoperită).

După schița inclusă în jurnalul de șantier, clădirea, orientată nord-est – sud-vest, avea două ziduri perimetrare, denumite C și H.

Zidul C delimita latura estică a edificiului și a apărut în dreptul casei cu nr. 25 de pe str. Stahanov (actuala Lucian Blaga). Era orientat NV–SE și avea lățimea de 0,70 m. A fost construit în tehnica *opus mixtum*, fiind alcătuit din asize de blocuri de piatră fasonată (unele cu dimensiunile de 1,50 x 0,41 x 0,14 m, respectiv de 1,28 x 0,50 x 0,10 m), alternate cu asize de cărămidă. A fost surprins de la -0,70 m până la -2,50 m adâncime. La adâncimea de -1,00 m, zidul se lăța, având de-a face probabil cu un decroș de delimitare a fundației, care era

³⁵ Denumirile zidurilor descoperite (de la A la J), au fost făcute de autorii săpăturii preventive din 1962 și ele figurează pe schița cu planul general al săpăturilor, aferentă *Jurnalului*. Numerotarea clădirilor (I-III) și a camerelor Clădirii II (de la 1 la 5), redesenarea și amplasarea relativ corectă a vestigiilor descoperite, cu indicarea dimensiunilor (la scară) ne aparține.

³⁶ Berciu, Popa, Băluță 1962, p. 8.

alcătuită din blocuri de gresie prinse cu mortar. De asemenea, se pare că a fost surprins și un nivel de călcare în interiorul său, reprezentat de o podea alcătuită din elemente ceramice în forma cifrei 8 (de pișcot), precum și *pilae*-le unei instalații de hypocaust (păstrate până la 10-15 cm înălțime)³⁷. Acest zid, care avea și tencuială albastră pe pereți, forma, împreună cu zidurile compartimentale D și G, **camera 1**. Zidul D a apărut la adâncimea de -1,00 m, avea -0,50 m lățime și era orientat NE–SV. Era un zid compartimental, din piatră de carieră legată cu mortar, cu pereți ce prezentau tencuială pe ambele fețe. Zidul G, paralel cu zidul C, a fost construit în tehnica *opus mixtum*, fiind alcătuit din blocuri din piatră fasonată, alternate cu asize de cărămidă legate cu mortar. Acesta avea o tencuială de 3 cm grosime, o lățime de 0,65 m și a fost surprins între -1,00 și -2,50 m adâncime, la fel ca și celelalte ziduri componente ale încăperii descrise³⁸.

Camera 1 se pare că reprezenta ceea ce descoperitorii au denumit ”**Camera cu frescă**”, deoarece pe unul dintre pereții săi (peretele interior al zidului G) s-a păstrat o porțiune cuprinsă între 2,50 și 6 m lungime, pe 0,65/1,00 m înălțime, o frescă policromă³⁹, constituită din 4 straturi succesive de tencuială de culori diferite: roșu pompeian, roșu foncé, gri și ultimul ”*cu mai multe culori marmoreene*”⁴⁰. Acesta din urmă, organizat în panouri de formă pătrată (”table”) care imitau marmura, avea probabil în partea superioară reprezentări figurate, așa cum o demonstrează fragmentele păstrate⁴¹.

Zidul C era intersectat de zidul E, realizându-se astfel un colț de încăpere. Zidul E, având lățimea de 0,45 m, a fost lucrat din piatră de carieră spartă, amestecată cu cărămizi sfărâmate, prinse cu mortar. Avea urme de tencuială pictată pe ambele laturi, ceea ce ne arată că era un zid de compartimentare. Împreună cu zidul D, orientat NE–SV, formau **camera 2** a clădirii. Acesta din urmă a fost construit din blocuri de piatră prinse cu mortar, având o structură foarte rezistentă. Avea lățimea de 0,50 m, fiind descoperit între -1,00 și -2,50 m adâncime. Și acest zid a avut perețiidecorați cu tencuială⁴².

Încăperea următoare spre nord-est este **camera 3**, delimitată de zidurile C, D și F. Acesta din urmă avea aceleași dimensiuni și orientare ca zidul E al camerei 2, pe schița păstrată în *Jurnal* observându-se că acesta face unghi cu

³⁷ *Ibidem*, p. 3.

³⁸ *Ibidem*, p. 9-10.

³⁹ Dimensiunile diferite ale părții păstrate a frescei de pe peretele sudic al camerei 1 depind de sursa de informare – vezi mai jos detaliile, la secțiunea dedicată tencuielii pictate.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 20, 25-26.

⁴¹ Detaliile legate de fragmentele de tencuială pictată păstrate din camerele Clădirii II pot fi urmărite în subcapitolele IV.5 și V.b ale studiului, precum și la descrierea din Catalogul descoperirilor.

⁴² *Ibidem*, p. 8-9.

zidul C, nepărând să mai existe o altă încăpere în prelungirea lor, spre nord-est (Pl. III/2).

Camera 4, situată în colțul SE al fundațiilor noii clădiri a Școlii de Meserii, a fost delimitată de zidurile G, H și I. Împreună cu camera 1 descrisă mai sus, par să fie încăperile cele mai mari și cele mai bogat decorate dintre vestigiile descoperite.

Zidul H pare să reprezinte celălalt zid perimetral al Clădirii II, fiind paralel cu zidurile C și G, dar având o lățime mai mare, de 1,00 m. A fost construit din blocuri de piatră legate cu mortar, părea să fie foarte rezistent și a fost descoperit pe o suprafață mare⁴³, ceea ce ar putea însemna și o bună stare de conservare a lui, cel puțin pe unele porțiuni. Zidul I, perpendicular pe zidurile G și H, a fost considerat ca un zid de compartimentare, deși are 1,00 m lățime (ca și zidul H). În schimb, tehnica lui de construcție pare să fie diferită de cea a zidurilor G și H, fiind realizat din blocuri de piatră și din puține fragmente de cărămidă legate cu mortar, având un aspect mai rudimentar⁴⁴. De altfel, autorii săpăturilor au identificat două faze de construcție ale Clădirii II (și a celorlalte), una dintre ele reprezentând-o refacerea unor ziduri distruse în prima fază⁴⁵ (vezi mai jos discuția legată de cronologia clădirilor descoperite). Din interiorul acestei încăperi au fost descoperite bucăți mari de cocciopesto, iar în capătul zidului ei nordic (zidul I) au fost descoperite *pilae* de hypocaust⁴⁶. Cercetările preventive au dus chiar la descoperirea, în colțul NV al camerei 4, a unei părți a instalației de hypocaust, constituită din cinci⁴⁷ sau mai multe rânduri de stâlpi din cărămizi rotunde⁴⁸, așezați pe o podea constituită din cărămizi mari, cu dimensiunile de 43 x 31 x 6 cm, pe care erau urme de arsură compactă. A fost identificată și substructura acestei instalații, formată dintr-un strat de pietre mari cu grosimea de 0,35 m, de un altul, constituit din pietre de râu cu grosimea de 0,30 m și de o podea de *opus signinum*, groasă de 0,12 m⁴⁹. Din schița făcută instalației de hypocaust reiese chiar existența unui canal pentru conducerea aerului cald, delimitat de două ziduri mai înguste, constituite din cinci cărămizi puse pe lățime, prinse cu mortar. În interiorul canalului se afla de asemenea un rând de *pilae*, amplasate în centrul său⁵⁰.

⁴³ *Ibidem*, p. 11.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 10.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 12.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 16.

⁴⁷ Anghel 1962, p. 2.

⁴⁸ În Jurnal sunt schițate mai multe rânduri de *pilae* de hypocaust – cel puțin șapte – Berciu, Popa, Băluță 1962, p. 21.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 22.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 21 – schița și descrierea instalației de hypocaust, fără precizarea detaliilor legate de canalul de hypocaust descoperit (dimensiuni, direcție etc.).

Pe schița cu planul general al săpăturii preventive din 1962 nu au fost marcate posibile intrări/uși între camere, pentru a se putea observa modul în care se comunica între încăperile Clădirii II, cu excepția menționării unei scări monumentale, care făcea legătura între camera 4 (denumită și “**camera cu hypocaust**”) și camera 1 (denumită și “**camera cu frescă**”)⁵¹. Astfel se menționează că această scară era constituită din patru trepte vizibile, având următoarele dimensiuni: prima treaptă – construită dintr-un bloc masiv (de gresie?) avea 1,76 x 0,49 x 0,23 m; a doua treaptă – 1,56 x 0,33 x 0,20 m; a treia treaptă – 1,13 x 0,41 x 0,24 m; a patra treaptă – 1,51 x 0,42 x 0,25 m. Ea nu a fost marcată însă pe schița planului general al săpăturii, ci numai pe o schiță de detaliu din același jurnal, unde nu sunt indicate nici orientarea, nici locul unde se afla de-a lungul zidului G, pe unde se putea intra din camera 4 în camera 1. De asemenea, o altă problemă privind modul în care se putea circula pe această scară este dată de faptul că, așa cum menționam mai sus, în ambele camere (1 și 4) au fost descoperite nivele de călcare, reprezentate de podele sub care se aflau instalații de încălzire. Prin urmare, scara respectivă, care după grosimea treptelor ajungea aproape la 1,00 m înălțime, trebuie să fi reprezentat o scară de acces către un etaj, ceea ce evidențiază și mai pregnant caracterul monumental al clădirii descoperite.

Ultima încăpere conturată în colțul SE al fundațiilor noului local al Școlii de Meserii este reprezentată de **camera 5**, parțial delimitată de aceleași ziduri ca și camera anterioară, respectiv de zidurile H, G și I. Nu sunt oferite alte detalii legate de interiorul acesteia și ea pare să continue către NV, în curtea interioară.

Clădirea III (?) este documentată în colțul extrem vestic al suprafeței săpate, ea fiind definită numai prin descoperirea unui singur zid, denumit J, care era alcătuit din piatră de carieră, cărămizi și țigle sparte legate cu mortar. Era un zid perimetral, de 0,90 m lățime, surprins până la adâncimea de -2,50 m (**Pl. III/2**).

Înspre zona sudică a viitorului imobil ce urma a fi construit, nu sunt precizate structuri zidite, aspect ce ne-ar putea indica existența unei curți interioare străjuite de portice sau criptoportice, în care ar fi putut fi amplasate

⁵¹ La această concluzie am ajuns coroborând datele cuprinse în *Jurnal* (vezi Berciu, Popa, Băluță 1962, p. 23, cu schița aferentă și descrierea sumară a treptelor scării) cu cele cuprinse în scurta prezentare făcută săpăturii de Gh. Anghel în publicația *Drumul Socialismului*, oficios al PMR Deva – vezi Anghel 1962, p. 2. Uzanțele epocii cereau ca specialiștii din instituțiile de cultură să trimită periodic un material de informare către presă, care era desigur controlată de autorități. Astfel a fost trimis articolul menționat, care se referea la ultimele descoperiri arheologice ale Muzeului Regional din Alba Iulia pe anul 1962. Faptul că un material de asemenea calitate a avut loc în paginile acestui ziar are o semnificație aparte, dat fiind că aici abundau informații propagandistice despre finalizarea colectivizării, producția industrială și agricolă, dar și despre ultimele realizări ale tehnicii socialiste.

statuile imperiale din bronz descoperite (vezi mai jos descrierea materialului descoperit).

Stratigrafia sitului ne este cunoscută numai din Jurnalul de șantier (fără existența unor desene sau fotografii), unde sunt descrise nivelele de epocă romană observate pe profilele fundațiilor: este vorba despre două straturi de dărâmătură, despărțite de un strat de humus sau de un strat de dărâmătură cu urme compacte de cărbune și cenușă⁵². După stratigrafia acestor profile, ca și după tehnicile diferite de construire a zidurilor, autorii săpăturii au considerat la început că ar putea fi vorba de două perioade distincte de locuire (datorită prezenței urmelor de cărbune și cenușă), una dinaintea războaielor marcomanice, alta după această perioadă. Ulterior, spre finalul campaniei arheologice, ei au reconsiderat observațiile inițiale și au ajuns la concluzia că edificiile dezvelite au avut o fază de construcție și una de refacere⁵³.

Este posibil să fi fost o fază anterioară de locuire, ante Severică, însă examinarea atentă a vestigiilor păstrate și notate ne arată că este vorba de o singură fază constructivă, posibil de epocă Severică deoarece, deși tehnica de construcție a zidurilor prezintă unele variații (ziduri construite din blocuri de piatră, continuate cu asize de cărămidă, prinse cu mortar vs ziduri constituite din piatră și fragmente de materiale de construcție reutilizate, prinse cu mortar), ele aparțin totuși unor clădiri de mari dimensiuni, specifice etapei constructive din timpul dinastiei Severilor. Un singur zid compartimental, zidul I al camerei 4, pare să fi aparținut unei refaceri/recompartimentări a încăperii respective, deoarece este menționat ca fiind construit mai rudimentar, fiind diferit de celalalte ziduri ale Clădirii II⁵⁴.

De asemenea, nici în Jurnal, nici pe schița cu planul general al săpăturii, nu se menționează descoperirea în suprafață a unor construcții anterioare, sub nivelul de călcare al clădirilor dezvelite. Acest fapt este întărit de descoperirile similare făcute în cadrul săpăturilor recente aflate în derulare pe str. Munteniei nr. 15-17 (1992-2020), situate la cca 150 m V de cercetările făcute în 1962 la noul local al Școlii de Meserii. Clădirile aparținând epocii Severice sunt de dimensiuni impresionante, au podele pavate cu marmură sau cu cărămizi, pereții decorați cu tencuială pictată sau placați cu marmură, și sunt încălzite cu ajutorul instalațiilor de hypocaust, similare deci cu cele descoperite pe situl analizat⁵⁵.

Pe de altă parte, situația stratigrafică, similară cu cea descoperită de I. Berciu în săpăturile din anul 1943⁵⁶, ar putea indica existența cel puțin a unei

⁵² Berciu, Popa, Băluță 1962, p. 2.

⁵³ *Ibidem*, p. 12.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 10.

⁵⁵ Rusu-Bolindeț 2019, p. 108-111, Fig. 14-18.

⁵⁶ Berciu 1949, p. 195, Fig. 10; Rusu-Bolindeț 2019, p. 104. Vezi și mai sus descrierea descoperirilor din acest punct la subcapitolul II.2 al acestui studiu.

faze de locuire, anterioară epocii Severilor, care nu a fost însă surprinsă și cercetată în suprafață în 1962. Totodată, o parte din materialul arheologic descoperit - monedele de la Hadrian (2) și Antoninus Pius (1), ștampilele cu numele legiunii simplu sau cu antroponimul *Ael(ius) Valens*, dar și materialul tegular cu numele cunoscutului producător *P(ublius) Ael(ius) Ter(-entius, -entianus)* - ar putea pleda pentru o datare în secolul al II-lea (a doua lui jumătate?) a primei faze romane. Desigur că monedele puteau avea o circulație îndelungată, care putea depăși chiar un secol, iar materiale tegulare ale ultimului producător le întâlnim și în sec. III p.Chr., ștampilele sale fiind copiate fără acceptul său și de alte ateliere (vezi mai jos). De asemenea, diploma militară fragmentară, datată în 14 august 99 p. Chr., care a aparținut unui urmaș al soldatului *Bonio* (eliberat din *cohors II Hispanorum*, și stabilit cel mai probabil în canabele legiunii a XIII-a Gemina), care lucra probabil în birourile guvernatorului sau mai degrabă ar fi putut fi unul dintre acei *pedites* din garda guvernatorului, ar putea pleda pentru o datare mai timpurie a primei faze. În lipsa unor contexte arheologice clare pentru construcțiile și pentru artefactele descoperite, faza anterioară/prima fază a clădirilor descoperite în săpăturile din anul 1962 nu poate fi datată mai precis.

Următoarea etapă de locuire, căreia îi aparțin clădirile dezvelite pe str. Dobrogeanu Gherea, nr. 11, se datează, așa cum menționam mai sus, în perioada Severică și este posibil să cuprindă și ultimele două sferturi ale secolului al III-lea p.Chr., deoarece ultima monedă descoperită a fost emisă în timpul lui Philipps I (247-248 p.Chr.)⁵⁷.

IV. Materialul arheologic cu valoare documentară semnificativă.

1. Altarul votiv.

Prima descoperire de mare însemnătate găsită în zona cercetată în anul 1962 a constat dintr-un altar votiv din calcar, dedicat Minervei Augusta (MNUAI, nr. inv. R297) (**Pl. IV**), recuperat în stare fragmentară, respectiv rupt în două bucăți, din care s-a recuperat numai jumătatea din față. Monumentul are baza simplă și coronamentul decorat cu acrotere, care au în centru un triunghi ornamentat cu motive vegetale. La partea superioară a fost sculptat un *focus* circular, cu marginile supraînălțate⁵⁸.

Inscripția are textul păstrat pe două câmpuri epigrafice, respectiv pe față și pe partea laterală dreaptă. Dedicția către Minerva Augusta a fost făcută de *exceptores consulares* – secretari ai biroului guvernatorului provinciei, a căror atribuție principală era întocmirea proceselor verbale și transmiterea de ordine

⁵⁷ Găzdac *et alii* 2009, p. 135, nr. 5.

⁵⁸ Berciu, Popa 1965, p. 180-187, nr. 4, fig. 4-5; IDR III/5.1, 263, p. 208.

către superiori (**Pl. IV/1**)⁵⁹. Lista dedicanților, în număr de șase, a păstrat din păcate numai terminațiile numelor acestora, cealaltă parte a monumentului nefiind găsită (**Pl. IV/2**). Astfel, numele primilor trei au păstrate numai partea finală ([...]tinus/ [...]ssianus / [...]ssianus), I. Piso propunând întregirea numelor ultimilor trei funcționari ca fiind [...F]lorus / [...?Seu]erus / [...?Vale]ns; pe ultimul rând, sub ultimul nume, ar fi trebuit să existe o formulă de încheiere, decorată la final cu o *hedera*⁶⁰.

Cel mai probabil acești *exceptores* provin din rândurile legiunii și sivesc în birourile guvernatorului provinciei (*officium consularis*), dedicând acest altar Minervei Augusta, care avea și rolul de a proteja persoanele literate⁶¹. Epitetul *Augusta* al zeiței înțelepciunii poate fi pus în legătură și cu celebrarea cultului imperial⁶².

Contextul arheologic în care a fost descoperit altarul votiv dedicat Minervei Augusta nu este unul foarte clar. Conform *Jurnalului*, a fost găsit înaintea datei de 26 februarie 1962, în dreptul casei cu nr. 27 de pe str. Lucian Blaga (fostă Stahanov), în timpul săpării șanțului de fundație al viitoarei clădiri școlare, la adâncimea de -1,00 m⁶³. În articolul publicat în revista *Latomus*, I. Berciu și Al. Popa afirmă însă că l-au descoperit la -0,70 m adâncime⁶⁴. Din punctul nostru de vedere este cât se poate de evident că acest important altar votiv a fost recuperat fără înregistrarea contextului clar de descoperire. Nu putem ști dacă era în poziție primară sau secundară, ori dacă era poziționat într-un anumit fel, într-una din încăperile edificiului antic (camerele 1 sau 4 ale Clădirii II – vezi **Pl. III**). În același timp însă, descoperirea în imediata vecinătate a punctului unde a fost descoperit monumentul, în săpăturile efectuate de A. Cserni (la sud de zona în discuție), a unei baze de statui dedicate Minervei Victrix, de această dată de către *Aelius Sabinus, librarius consularis* – deci un personaj tot cu atribuții de secretariat – poate să ne determine să ne gândim la posibilitatea existenței unui templu dedicat divinității în acest areal⁶⁵. De asemenea, încăperea în care presupunem că a fost descoperit acest monument în 1962, de mari dimensiuni, dotată cu instalație de încălzire și mai ales cu o frumoasă frescă parietală, ne poate sugera existența unui posibil loc de întrunire a personalului care se ocupa de probleme legate de secretariat, arhive etc. din staff-ul guvernatorului.

⁵⁹ Berciu, Popa 1964, p. 304; idem 1965, p. 184.

⁶⁰ IDR III/5, 263, p. 208-209.

⁶¹ Cupcea 2014, p. 49.

⁶² Berciu, Popa 1964, p. 304.

⁶³ Berciu, Popa, Băluță 1962, p. 1.

⁶⁴ Berciu, Popa 1964, p. 302.

⁶⁵ Pentru amplasarea apropiată a punctelor de descoperire ale celor două monumente votive dedicate zeiței Minerva de către membrii staff-ului guvernatorului amintiți mai sus, vezi IDR III/5.1, pl. III, nr. 47 și 49.

Monumentul votiv dedicat Minervei Augusta a fost datat de I. Piso începând cu anul 168 p.Chr. datorită prezenței titulaturii *co(n)s(ularis)*⁶⁶. Autorii descoperirii îl încadraseră între sfârșitul sec. II – începutul sec. III p.Chr., datorită asemănării stilului de gravare a literelor cu cel al bazei de statui dedicate Minervei Victrix (amintită mai sus), datată între anii 196-197 p.Chr.⁶⁷.

2. *Diploma militară.*

A doua descoperire importantă o reprezintă o diplomă militară din bronz, fragmentară, recuperată de la -1,50 m adâncime, din exteriorul unuia din șanțurile de pe latura sudică a fundațiilor noului local al Școlii de Meserii⁶⁸. Au fost recuperate șase fragmente, care au fost ulterior lipite. Este vorba despre un livret de eliberare (*honesta missio*), cu dimensiunile de 120 x 80 mm, din care s-a păstrat jumătatea din stânga din *tabella II intus*, precum și *tabella II extrinsecus* (PI. V).

Textul păstrat al diplomei militare are pe fața interioară partea finală a textului juridic șablon al decretului-lege imperial (*constitutia, lex data*), cu indicarea zilei, [lunii] și a consulilor anului, unitatea auxiliară, comandantul ei, numele ostașului lăsat la vatră, formula de încheiere a autentificării „livretului militar” (copia) (PI. V/1). Fața externă, cu trei linii-chenar la marginea stângă, conține numele martorilor, din care au rămas numai *praenomen* și *gentilicium* (*cognomina* fiind dispărute în jumătatea dreaptă pierdută a tăbliței)⁶⁹ (PI. V/2).

Diploma fragmentară ne atestă un infanterist al *cohors II Hispanorum*, Bonio, fiul lui Veranius, eliberat de către împăratul Traian din armata Moesiei Superior la 14 august 99 p.Chr. Trupa era condusă de M. Statius Q[...] ⁷⁰. Acest Bonio, urmându-și trupa în Dacia, este posibil să se fi reangajat în armată, sau să se fi stabilit în *canabae legionis*⁷¹, iar un urmaș al său să fi servit în corpul aparatului administrativ (*officium consularis*) al guvernatorului celor trei Dacii (*tres Daciae*), sau mai degrabă în garda acestuia (ca unul dintre *singulares*). *Cohors II Hispanorum* a aparținut armatei Moesiei Superior la data eliberării soldatului în discuție și a participat la cele două războaie dacice ale lui Traian în operațiunile din sud-vestul Daciei; ulterior, după reforma lui Hadrian, o găsim încartiruită în castrul de la Bologa, în Dacia Porolissensis⁷². Este una dintre

⁶⁶ IDR III/5.1, p. 209.

⁶⁷ Berciu, Popa 1964, p. 306; IDR III/5, nr. 266.

⁶⁸ Berciu, Popa, Băluță 1962, p. 1.

⁶⁹ Russu 1974, p. 105-106, fig. 1 a-b – 2 a-b; IDR I, XXVI, p. 154-156, fig. 66-67.

⁷⁰ Amintită de C. Daicoviciu și D. Protase în 1964 într-o listă a diplomelor militare cunoscute la acea dată ca fiind descoperite în Dacia (Daicoviciu, Protase 1964, p. 178), ea a fost publicată inițial de Al. Popa (Popa 1965, p. 322-323) și reluată ulterior de I. I. Russu și I. Piso (Rusu 1973, p. 102-109; idem, 1974, p. 103-110; IDR III/5.2, nr. 693).

⁷¹ Russu 1974, p. 110.

⁷² Despre evoluția istorică a acestei unități, vezi Matei-Popescu, Țentea 2018, p. 60-62, Tables 2-3.

puținele diplome militare descoperite la Apulum⁷³, prin urmare găsirea ei într-unul dintre edificiile care au aparținut Palatului guvernatorului este cu atât mai însemnată.

3. Statui imperiale din bronz.

Este vorba despre 77 de părți componente ale unor statui de for public din bronz, de mari dimensiuni, care depășesc statura umană. Acestea au fost recuperate în timpul săpării șanțurilor de fundație, la fel ca celelalte artefacte cu valoare deosebită, înainte de cercetarea arheologică propriu-zisă⁷⁴. Modul în care au fost descoperite, la punctul de intersecție al zidurilor edificiului, la adâncimea de -160-1,70 m⁷⁵, nu ne oferă suficiente detalii cu privire la contextul stratigrafic. Este posibil ca ele să fi fost găsite într-una din încăperile Clădirii II, cele mai impresionante și mai bine documentate.

Au fost publicate de către descoperitori două mâini din bronz, care aparțin a două statui imperiale diferite⁷⁶. Astfel, prima dintre acestea este mâna dreaptă, cu o parte a antebrațului, având înălțimea totală de 40 cm, iar mâna de la încheietură și până la vârful degetului mijlociu are 21 cm (Pl. VI/1-3). Mâna este redată cu degetele aproximativ întinse, destul de rigid, fără o naturalețe accentuată, indexul fiind ușor ridicat și cu ceva mai flexat decât celelalte. Degetul mare (policele) este adus spre interiorul palmei. Antebrațul a fost retezat de la mijloc și lângă muchie are păstrată amprenta unui drapaj, care ne-ar putea sugera faptul că era acoperit cu un fald de la o mantie de felul celor existente la statuile în nuditățe eroică cu *paludamentum* trecut pe la spate și peste șolduri, iar apoi înfășurat pe ambele antebrațe (Hüftmantelstatuen), ori de la o statuie loricată. Datorită poziției mâinii nu se poate însă exclude nici o statuie togată, care face libații, mâneca tunicii acoperind parțial antebrațul⁷⁷. Deoarece degetul mare și indexul sunt ușor aplatizate pe fața internă a ultimei falange, iar podul palmei este neprelucrat fiindcă era mascat de farfuria ținută în mână, Al. Diaconescu a considerat că foarte probabil mâna în discuție provine de la o statuie imperială în nuditățe eroică, care avea petrecută o mantie peste antebrațe și care făcea gestul libației, ca statuia lui Claudius divinizat de la Herculaneum, sau de la una togată, care făcea același gest (ca Augustus în chip de *pontifex*

⁷³ Vezi lista lor reluată cel mai recent în IDR III/5.2, nr. 693-697.

⁷⁴ Berciu, Popa, Băluță 1962, p. 1.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ Amintite numai de Al. Popa în studiul sinteză privind orașul roman Apulum – vezi Popa 1975, p. 40; publicate ulterior de Popa, Berciu 1977, p. 223-225, fig. 9. Aceștia credeau că ambele mâini, precum și restul fragmentelor descoperite, aparțin unei singure statui de mari dimensiuni.

⁷⁷ Diaconescu 2005, p. 30-31, Pl. VII, 1, Cat. B, 15.

maximus). Ea avea dimensiuni care depășesc statura umană ($h_{\text{estimată}}$ - 2,00-2,20 m)⁷⁸, fiind deci o statuie de dimensiuni eroice.

Cealaltă piesă descoperită reprezintă mâna stângă, păstrată din încheietură (**Pl. VI/4-5**), a unei statui de mari dimensiuni, cu $L_p = 21,5$ cm, palma având o lungime de 13 cm. Degetul arătător și cel mijlociu sunt întinse și ușor curbate, în timp ce degetul mare, cel mic și inelarul pliate spre interiorul palmei. Articulația mâinii cu antebrațul era de asemenea ușor îndoită. Poziția este specifică unui personaj care ține un sceptru. Pe degetul inelar este redat un inel cu chaton, pe care este montată o gemă (figurativ) cu reprezentarea unui șarpe. Realizarea artistică a acestei statui este de mai bună calitate: degetele sunt fine, longiline, cu vârful conic și unghiile rotunjite, ce dau mâinii un aspect adolescentin. Având în vedere prezența atributului – sceptrul –, e posibil ca mâna să provină de la o statuie imperială, alta decât precedenta, dar tot de dimensiuni care depășesc statura umană ($h_{\text{estimată}}$ – 2,00-2,20 m). Conform aceluiași autor, o analogie foarte apropiată este statuia împăratului Augustus de la Prima Porta⁷⁹.

Degetul arătător al mâinii drepte care a aparținut unei a treia statui, cel mai probabil tot imperială⁸⁰, cu dimensiuni mai mari decât cele umane (**Pl. VI/6**), a fost recuperat alături de celelalte fragmente statuare amintite anterior. Lungimea păstrată a acestei piese, de 10,5 cm, lucrată în turnare plină, este o dovadă în acest sens. Se constituie ca o lucrare de bună calitate, detaliile unghiei fiind redată corect, aproape de realitate.

Pe lângă cele trei părți de statui prezentate mai sus, au mai fost descoperite încă 74 fragmente care aparțin unei sau unor statui din bronz (**Pl. VII/1-6; VIII/1-6**)⁸¹. Este greu de stabilit, pentru moment, dacă ele ar putea fi puse în legătură cu vreuna din piesele prezentate mai sus; doar o analiză metalografică o va putea stabili. Cu o singură excepție (probabil tibia unui picior (**Pl. VII/1**)⁸², sunt părți componente ale mantiei cu care era înveșmântat un împărat (*paludamentum*), redată în falduri și pliuri. Ceea ce putem aprecia este că dispunerea faldurilor ne poate conduce către o statuie a unui împărat redat în picioare, care avea înfășurată mantia în jurul șoldurilor, un capăt al acesteia fiind

⁷⁸ Diaconescu 2005, p. 32.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 21, Pl. VIII, 1; p. 44, Fig. 14, Cat. B, 16. Diaconescu ilustrează subcapitolul privind *anulus aures* (inelele de aur purtate ca simbol de rang și grad) cu reprezentarea mâinii statuii din bronz în discuție. <http://www.alexandrudiaconescu.ro/images/stories/downloads/vol2cap1.pdf>.

⁸⁰ Inedit. Vezi Anexa I, catalog nr. 68.

⁸¹ Autorii descoperirii menționează 73 fragmente (Popa, Berciu 1977, p. 223-225, catalog nr. 9, fig. 9; aceeași informație a fost preluată de Al. Diaconescu – vezi Diaconescu 2005, p. 30-31), însă în lotul aflat în depozitele MNUAI se află 77 bucăți (vezi Catalogul descoperirilor, Anexa I, nr. 1-67 – unele numere acoperă două-trei fragmente). Ele se află în patrimoniul MNUAI, fiind înregistrate cu același nr. de inventar, R3648.

⁸² Vezi Catalogul descoperirilor, Anexa I, nr. 16.

adus peste antebrățul mâinii stângi (**Pl. VII/2-6; VIII/1-6**)⁸³, cea mai apropiată analogie fiind statuia lui Augustus de la Prima Porta, menționată mai sus.

4. Monede.

În evidențele numismatice ale MNUAI, au fost identificate cinci monede care au fost descoperite în săpăturile preventive de pe str. Constantin Dobrogeanu Gherea, nr. 11. Ele au fost publicate inițial de regretata V. Pavel-Popa, precizând corect locul descoperirii – Căminul de ucenici – dar indicând greșit anul descoperirii - 1959 în loc de 1962⁸⁴. Aceleași monede au fost reluate recent de C. Găzdac, V. Suciu și A. Alföldy-Găzdac în monografia numismatică dedicată așezărilor antice de la Apulum, indicând 1961 ca an de descoperire și ca fiind găsite la Căminul de ucenici, dar în *municipium Septimium Apulense* (nu în *praetorium consularis*)⁸⁵. Monedele au fost emise în monetăria imperială de la Roma. Ele se eșalonează cronologic pe următoarele domnii: Hadrian (as, anii 125-128 p.Chr.; as, anii 134-138 p.Chr.), Antoninus Pius (sestert, anii 157-158 p.Chr.), Severus Alexander (denar, anii 228-231)⁸⁶ și Philippus I (247-248 p.Chr.). În cazul unei singure monede este indicat contextul arheologic în momentul descoperirii – șanțul exterior al fundațiilor, în colțul sud-estic, la adâncimea de -1,80 m, în zona în care se pare că au fost descoperite și fragmentele de statui imperiale din bronz⁸⁷. Nu avem însă date despre moneda respectivă după restaurare și identificare, nici despre contextele arheologice în care au fost găsite celelalte monede. Situația numismatică este ușor diferită în acest punct față de săpăturile realizate în 1943 de I. Berciu (cea mai apropiată paralelă), unde cele patru monede au fost emise în timpul lui Antoninus Pius (dupondius, 140-144, respectiv o monedă de bronz de la 138-161 p.Chr.) și Marcus Aurelius (sesterți Divus Antoninus Pius, post 180 p.Chr.; Diva Faustina II (post 176 p.Chr.)⁸⁸.

5. Tencuială pictată în tehnica frescei.

În jurnalul de săpătură este amintită descoperirea a numeroase fragmente de tencuială pictată într-o încăpere încălzită printr-o instalație de hypocaust, în zona sud-estică a viitoarei construcții, înspre str. Lucian Blaga (fostă Stahanov).

⁸³ Vezi Catalogul descoperirilor, nr. 17.

⁸⁴ Pavel-Popa 1981, p. 130-131, 133, 137, nr. 27, 38, 42, 61, 101.

⁸⁵ Găzdac *et alii* 2009, p. 135, nr. 1-5; p. 175-176, nr. 222, 261; p. 180, nr. 397; p. 203, nr. 1069. Dupondius emis de Hadrian, aflat într-o stare precară de conservare (Pavel-Popa 1981, nr. 42), a fost redeterminat de autorii în discuție ca fiind emis în timpul lui Philippus I (247-248 p.Chr.), însă în tabelul de la p. 135 nu figurează și trimiterea bibliografică aferentă.

⁸⁶ Găzdac *et alii* 2009, p. 175-176, 180, 203, nr. 222, 261, 397, 1069. De asemenea, dupondius emis de Hadrian (Pavel-Popa 1981, nr. 42) nu se regăsește aici.

⁸⁷ Berciu, Popa, Băluță 1962, p. 1-2.

⁸⁸ Găzdac *et alii* 2009, p. 133, nr. 1-4.

Este o pictură în tehnica frescei, surprinsă pe o lungime de 6 m și o lățime de 0,65 m⁸⁹. Dintr-un alt document de arhivă aflăm că tencuiala pictată păstrată în "camera cu frescă" avea de fapt 2,50 m lungime și s-a păstrat pe 1,00 m înălțime⁹⁰. Aceasta se păstrează în mai multe fragmente, care se află în depozitele Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia⁹¹.

Autorii cercetării au reperat o tencuială în patru straturi, având culorile "roșu-pompeian foncé, roșu viu pompeian, gri și mai multe culori marmoreene". Pe al patrulea strat era aplicată pictura propriu-zisă. Conform autorilor s-a utilizat pictura în "table" – cel mai probabil în registre și panouri decorative –, folosindu-se diverse culori precum roșu, verde, sau diverse combinații precum gri cu galben, dar și roșu cu galben⁹².

Din analizarea fragmentelor de tencuială pictată (Anexa III, nr. 1-9, **Pl. IX/1-6; X/1-4**) este greu să tragem concluzii sigure cu privire la temele decorative. La fel ca în restul lumii romane, stratul pictural a fost aplicat pe o tencuială formată din *arriccio* și *intonaco*, aplicate special în acest scop peste un nivel de preparare și nivelare a peretelui⁹³. S-au folosit registre sau câmpuri picturale, dar probabil și panouri decorative. E posibil să avem de-a face cu scene mitologice (vezi Anexa III, nr. 2, pe care apare mâna dreaptă întinsă a unui personaj) (**Pl. IX/2**) sau de viață casnică (vezi Anexa III, nr. 6, pe care este redată o *patera*/caserolă) (**Pl. IX/4**).

Sunt folosite culori diverse, adeseori în mai multe combinații de nuanțe. Culoarea brună, în numeroase nuanțe (tonuri) este foarte des întâlnită pe fragmentele păstrate. Avem fonduri în roșu aprins, verde deschis, delimitate de benzi de culoare brună, albă șamd. De asemenea, se poate observa tehnica de redare a umbrelor cu rolul măririi efectelor de volum al subiectelor pe fragmentele nr. 2 și 6. Un amănunt demn de consemnat este prezența pe un fragment a două straturi picturale, intervenția ulterioară fiind realizată prin aplicarea directă a stratului purtător de pictură (*intonaco*) pe suprafața picturii inițiale, fără o preparare minuțioasă a suportului⁹⁴ (**Pl. IX/5; XVIII/6-7**), aspect care certifică existența a cel puțin două faze de amenajare a clădirii.

Pictura romană a avut o perioadă de înflorire care s-a întins pe cinci secole – sec. II a.Chr. – III p.Chr.⁹⁵. Cât privește tehnica de pregătire a peretelui pentru pictură, trebuie amintit că se aplicau între unul și patru straturi de mortar

⁸⁹ Berciu, Popa, Băluță 1962, p. 10.

⁹⁰ Anghel 1962, p. 2.

⁹¹ MNUAI, nr. inv. R2973-2980.

⁹² Berciu, Popa, Băluță 1962, p. 7-8, 10.

⁹³ Nu au fost observate urme ale aplicării stratului de *arriccio* direct pe suprafața denivelată a peretelui.

⁹⁴ Cele două straturi de mortar nu au fuzionat decât parțial în profilul fragmentului, fiind evident acest viciu tehnologic. Vezi Anexa III, nr. 5.

⁹⁵ Ling 1991, p. 158.

din var cu nisip de diferite granulații, uneori conținând praf de marmură, ce reprezentau de fapt suportul cu rol de nivelare și stabilizare a stratului final peste care se aplica pictura în tehnica *al fresco*⁹⁶.

O mențiune foarte interesantă din documentele de arhivă este dată, în opinia autorilor, de *posibila semnătură a unui pictor* cu numele de *Aurell[ius]*⁹⁷. La examinarea inscripției de pe fragmentul de tencuială pictată am observat că este vorba despre un *graffiti* făcut de un personaj (poate chiar un funcționar) care a vrut să-și "imortalizeze" trecerea prin aceste locuri⁹⁸ (Pl. X/3-4).

Se cunosc câteva nume incizate pe fresce, mai ales în Italia, pe colina Palatinului la Vila Farnesina, unde este atestat un *Seleukos*; apoi într-un alt edificiu, două personaje, *Zozzo* și *Fortunatus Afer*; și nu în ultimul rând, celebra "semnătură" *Lucius pinxit* din Casa lui *Octavius Quartio* din Pompeii⁹⁹.

La Apulum este atestat singurul pictor din Dacia romană, pe nume *Mestrius Martinus*¹⁰⁰, de origine italică, închinând un altar votiv zeităților celtice *Matres*, *Matronae* sau *Matrae*¹⁰¹, care apar în textul acestei inscripții sub denumirea de *Dominae*; prin acest monument epigrafic ne dăm seama că personajul a dispus de suficiente fonduri pentru a construi un asemenea edificiu – *fanum Dominarum*, loc de cult specific lumii celto-romane¹⁰².

Tot în acest centru urban, urme de tencuială pictată care făceau parte din registre și panouri decorative pe care erau redată diverse scene și personaje, au fost identificate în săpăturile lui A. Cserni de la *praetorium consularis* din anii 1888-1908¹⁰³. Din descoperirile făcute încă din prima campanie, A. Cserni a

⁹⁶ Vezi Etienne 1970, p. 284; Ciobanu 2011, p. 78-79.

⁹⁷ Berciu, Popa, Băluță 1962, p. 7-8, 10.

⁹⁸ Vezi Anexa III, nr. 9.

⁹⁹ Ciobanu 2011, p. 27-29.

¹⁰⁰ Ciobanu 1997, p. 169-176; IDR III/5, nr. 66.

¹⁰¹ În provinciile cu populație celtică aceste divinități sunt protectoare ale meseriilor, alături de alte atribute, cum ar fi cele de ocrotitoare ale izvoarelor, rodniciei solului și bunăstării în general. Vezi: Macrea 1949, p. 243-244; Rusu-Pescaru, Alicu 2000, p. 141; Ota 2012, p. 95.

¹⁰² Ciobanu 1990-1993, p. 251-252; idem 1997, p. 171; IDR III/5, nr. 66.

¹⁰³ Primul custode al muzeului din Alba Iulia a recuperat numeroase fragmente de tencuială pictată în tehnica frescei cu ocazia săpăturilor din *praetorium consularis*. Culoarea predominantă de pe acestea era cea roșie, așa-zisă "pompeiană", alături de altele, cum ar fi culorile alb, gri, albastru, verde șamd. Nu ne oferă detalii cu privire la temele picturale, dar aflăm că într-o încăpere octogonală se păstrase tencuială pictată pe 10-15 cm înălțime. Avem informații că încăperile XIV, XV, XIX și XXXVI aveau pereții pictați. Cu siguranță au fost mult mai multe camere decorate în acest mod. Mai mult, autorul săpăturilor depozitase aceste fragmente la muzeu, în 14-16 dulapuri prevăzute cu sticlă. Din păcate, toate acestea nu s-au mai păstrat datorită dezordinii care a urmat după decesul acestuia în 1916, dar și primului război mondial, în timpul căruia au dispărut numeroase artefacte din muzeele Transilvaniei. Pentru informații cu privire la fragmentele de tencuială pictată, vezi: Cserni 1890, p. 32; idem 1891, p. 37; idem 1892, p. 29; idem 1894, p. 17, 30; idem 1896, p. 45; idem 1897, p. 44; idem 1902, p. 16; idem 1904, p. 110, 114; idem 1908, p. 42.

consemnat descoperirea de tencuială pictată în majoritatea încăperilor cercetate, printre care a menționat două fragmente de frescă (de 35 x 28 cm, respectiv de 4 x 3 cm), cu reprezentări figurate. Astfel, pe unul dintre fragmente a apărut capul unui personaj feminin, cu părul negru și un acoperământ de cap de culoare roșie, scena fiind pictată pe un fond albastru-cenușiu. Pe celălalt fragment, cu un fundal verde-albastru, s-a păstrat portretul fragmentar al unui personaj feminin cu părul blond, având capul acoperit cu un batic de culoare albă. Autorul descoperirilor nota calitatea deosebită a frescei, precum și culorile deosebite, vii și modul de împărțire al registrelor și panourilor (marmorate, stropite, separate de linii etc.)¹⁰⁴.

De asemenea, din cercetările mai recente ale echipei conduse de V. Rusu-Bolindeț din același areal – situl arheologic de pe str. Munteniei, nr. 15-17, au fost descoperite numeroase fragmente de tencuială pictată, cu motive decorative florale și geometrice¹⁰⁵.

Totodată, descoperiri similare au fost semnalate și de R. Ciobanu din zona sudică a *municipium Septimium Apulense*¹⁰⁶, de A. Timofan, în cartierul estic al aceleiași oraș¹⁰⁷ și în *colonia Aurelia Apulensis*¹⁰⁸, primul oraș de la Apulum și, nu în ultimul rând, ale unuia din semnatarii acestor rânduri alături de C. T. Florescu, în castrul legiunii a XIII-a Gemina¹⁰⁹. Recent, s-au publicat

¹⁰⁴ Cserni 1890, p. 43.

¹⁰⁵ Vezi Rusu-Bolindeț *et alii*, p. 25-26.

¹⁰⁶ Este vorba despre două clădiri cu mai multe faze de construcție, aflate în același areal, numite de autorul săpăturilor "termele mici" și "sala cu picturi și hypocaust". La ultimul edificiu se folosiseră culori din pigmenți scumpi precum roșu-bordeaux, albastru-egiptean și roșu-cinabru, vezi: Ciobanu *et alii* 2000, p. 318, Fig. 10; Ciobanu 2004, p. 335, Fig. 8; idem 2005, p. 129-130.

¹⁰⁷ Denumită generic de autoarea cercetării "Casa lui Venus și a bucuriei naturii de la Apulum", a fost cercetată în anii 2009 și 2019. Vezi pagina de facebook a Muzeului Național al Unirii Alba Iulia: https://www.facebook.com/pg/Arheologie-MNU-Alba-Iulia-2213947445531802/photos/?tab=album&album_id=2329056204020925&__xts__%5B0%5D=68.ARD1T5KV2gY09q1-ioj3FtFkq9Z-_rl7OaxsiA505pU09_9J6BSQ9n4sMLXKgxSMzNdZACJQpAJXdQAxWickqHAEZGx7l_ml7zBxvu6GwK2ft7_sgrINMGV-XOBkpOp8GdsAIY7_W3Xmpb5YGvZSCX1NU3wy-zvOYnnYQqxxwGuWt8FDXSqW5vKJ-oYik6XM0tbmEeKR5Q5CEcB6rLyyK9VqrzyRXNDInPtrF1mWJE2QZZmJRbOcQya_hldjwVM5FNrQMgkYhgGf4nBVSq9GRF5YeFHVXCsRdPUnyz_eAmxHmbzGkvePe8eleDKB1BW70QolIMdjklQeQNSHXLUJtNOEWNIYNMoLtoVcqg7q0xZCFqa5DAPjIgCyuGZqhF-wOtH-jrQHRij4HGzhluFJkBY3Lfz91Lb9EG6BTJGP5YTdNdW-lIT7wgT2rEXgqch0DaT8E5VRE5M5G47r5xYvZC0w&__tn__=-UC-R.

¹⁰⁸ Timofan 2008, p. 21. Este un fragment de tencuială pictată pe fond roșu bordeaux, pe care se mai regăsesc motive vegetale (?) în culori precum alb, galben și brun.

¹⁰⁹ Într-unul din apartamentele centurionilor, dezvelite parțial. Fragmentele de tencuială pictată nu au fost încă publicate, dar informații despre aceste vestigii pot fi consultate în Ota, Florescu 2017, p. 329-341 = Ota, Florescu 2017, p. 72-79 (versiune în limba engleză).

câteva interesante fragmente de frescă care au aparținut locuinței unui magistrat (?), datată în sec. II p.Chr., până la începutul epocii Severilor¹¹⁰.

6. Stucaturi.

În această săpătură au fost descoperite 22 fragmente de stucatură care decorau pereții încăperilor clădirii. Acestea se împart în trei tipuri: plinte (care decorau partea inferioară a pereților, sau zona de pornire a bolților), frize și cornișe decorative (care ornamentau partea superioară a pereților). Plintele au profilaturi simple alături de două toruri¹¹¹ (Pl. XI/1-3). Frizele au decoruri în unul sau două registre, cu motive care constau din palmete (frunze stilizate de mai multe tipuri)¹¹² (Pl. XII/1, 3-5), floare de lotus¹¹³ (Pl. XII/2), animale sălbatice în alergare (o leoaică alergând spre dreapta, și gazelă, spre stânga)¹¹⁴ (Pl. XIV/1-3); împletituri care dau un motiv ”în formă de ochi”¹¹⁵ (Pl. XIV/3-4), ove¹¹⁶ (Pl. XII/3-4), perle și piruete¹¹⁷ (Pl. XII/5; XIV/4). Cornișele sunt simple, fără decor¹¹⁸ (Pl. XI/4) sau ornamentate cu diverse motive precum ove¹¹⁹ (Pl. XIII/1-3), împletituri care dau un motiv ”în formă de ochi”¹²⁰ (Pl. XIII/4), palmete¹²¹ (Pl. XIII/6-7), perle și piruete (Pl. XIII/8).

Arta stucului este folosită la îmbogățirea decorației pereților și bolților prin realizarea de frize și cornișe, dar și a panourilor/tablourilor decorative¹²². Motivele, care se repetă, sunt aplicate printr-un mulaj obținut dintr-un tipar¹²³. Elementele decorative au fost interpretate după tipologia stabilită de R. Ginouvès și colaboratorii, într-o amplă lucrare publicată în 1985¹²⁴. Decorul sub forma unor împletituri care dau un motiv ”în formă de ochi” se regăsește în mod identic la ”termele mici” din cartierul sudic al *municipium Septimium Apulense*¹²⁵ și la Palatul guvernatorului, în clădirile cercetate de A. Cserni¹²⁶. Tot

¹¹⁰ Țentea, Olteanu 2018, p. 91-104.

¹¹¹ Anexa II, nr. 7, 9-10.

¹¹² Anexa II, nr. 6, 18-20.

¹¹³ Anexa II, nr. 17.

¹¹⁴ Anexa II, nr. 5, 8, 21.

¹¹⁵ Anexa II, nr. 21-22.

¹¹⁶ Anexa II, nr. 18-19.

¹¹⁷ Anexa II, nr. 20, 22.

¹¹⁸ Anexa II, nr. 1, 4, 11.

¹¹⁹ Anexa II, nr. 2, 12-13.

¹²⁰ Anexa II, nr. 16.

¹²¹ Anexa II, nr. 3, 14.

¹²² Barbet, Allag 1997, p. 36.

¹²³ *Ibidem*, p. 36.

¹²⁴ Ginouvès *et alii* 1985, Pl. 55/5c, 6c (împletituri care dau un motiv ”în formă de ochi”), Pl. 53/8, 57/f (ove), Pl. 53/9, 57/4e (perle și piruete); Pl. 59/1b (floare de lotus).

¹²⁵ Ciobanu *et alii* 2000, p. 317, Fig. 8-9; Ciobanu 2004, p. 335, Fig. 6.

¹²⁶ Cserni 1891, p. 39, Tábla V.

în aceste săpături, primul custode al muzeului din Alba Iulia descoperise numeroase fragmente de stucatură, care constau în plinte, dar și frize, ultimele decorate cu palmete și motive meandrate, alături de împletiturile care dau motivul ”în formă de ochi”, amintite mai sus¹²⁷ (Pl. XII/6; XIII/5). Comparând informațiile din mai multe săpături efectuate de-a lungul anilor în sectorul sudic, reușiserăm să stabilim o datare a nivelelor de locuire de epocă romană, într-un studiu publicat în urmă cu mai bine de un deceniu. Astfel, nivelul de locuire unde au fost recuperate fragmentele de stucatură din interiorul ”termelor mici”, fusese datat între ultimele două-trei decenii ale sec. II – primele două decade ale sec. III p.Chr., pe baza unor tipuri de fibule asociate cu monede¹²⁸. Cam aceeași încadrare cronologică este valabilă cel puțin pentru decorul din împletituri care formează motive ”în formă de ochi”. Nu ar fi de mirare să avem de-a face cu aceeași meșteri stucatori datorită acestei asemănări frapante a decorului.

Un alt motiv este cel denumit de R. Ginouvès și colaboratorii în *meandru sub forma unor zvastici*¹²⁹. La Palatul guvernatorilor, A. Cserni este deocamdată singurul cercetător care a recuperat fragmente de stucatură cu acest motiv¹³⁰ prezente pe teritoriul Daciei romane. Apoi, un ornament asemănător, dar nu identic cu cel de la Anexa II, nr. 17 (Pl. XII/2), realizat din palmete cu patru frunze despărțite de un pistil, se întâlnește la Potaissa¹³¹. Tot aici întâlnim de asemenea ornamente în ove, alături de perle și piruete¹³².

7. Material tegular șampilat.

O altă problemă este cea a materialului tegular descoperit aici. În *Jurnal* autorii menționează doar ștampile ale legiunii a XIII-a Gemina¹³³, nu și ale trupelor care asigurau paza guvernatorului. După consultarea mai multor lucrări despre materialele tegulare șampilate, am observat că autorii menționează asemenea descoperiri în clădirile cercetate în zona nordică și nord-vestică a pretoriului guvernatorului, în anii 1943 și 1962. În studiul publicat de Cl. L. Băluță și I. Berciu cu privire la atestarea trupelor din garda guvernatorului în provincia Dacia, autorii precizează și analizează și materialele tegulare descoperite la nord de ”termele” lui Cserni, în săpăturile din 1962. Astfel, autorii citați menționează că ștampilele gărzii guvernatorului reprezintă 25,16% din totalul descoperirilor de acest tip făcute până în 1980¹³⁴. Tipurile de material

¹²⁷ Cserni 1890, p. 36, 45; idem 1891, p. 39, tábla V; idem 1892, p. 30; idem 1904, p. 112.

¹²⁸ Întreaga discuție la Ota, Bounegru 2009, p. 88-89.

¹²⁹ Ginouvès et alii 1985, Pl. 52/6.

¹³⁰ Cserni 1891, p. 39, Tábla V/c.

¹³¹ Luca, Boroș 1997, p. 165, fig. 3.

¹³² *Ibidem*, p. 164-165, fig. 3.

¹³³ Berciu, Popa, Băluță 1962, p. 2. Găsite alături de un fragment de capitel pe care nu l-am putut identifica în acest moment deoarece nu a fost inventariat.

¹³⁴ Băluță, Berciu 1980, p. 111.

tegular pe care au fost aplicate ștampilele *pedites singulares* în diferite variante (vezi mai jos) și *numerus singularium*, respectiv *singulares* sunt reprezentate de cărămizile folosite la instalațiile de încălzire¹³⁵. Din păcate, la inventarierea pieselor nu s-a precizat și contextul arheologic, dar dată fiind precizarea că ele au fost imprimate îndeosebi pe materialele tegulare folosite la instalațiile de hypocaust, atunci este plauzibil ca ele să fi fost descoperite în camerele 1 și 4 ale Clădirii II, care au fost dotate cu astfel de instalații pentru încălzire (vezi **Pl. III**). Ștampilele în discuție au fost reluate în IDR III/6 (vezi mai jos). Din consultarea acestor lucrări am constatat că au fost descoperite în aceste clădiri, pe lângă materialele tegulare menționate, și cele produse de legiunea a XIII-a Gemina (simple sau însoțite de antroponime), dar și de către unii producători particulari.

Astfel, trupele care asigurau protecția guvernatorilor sunt atestate de ștampile sub forma *p(edites) sin(gulares)* (**Pl. XIX/9**), *ped(ites) s(ingulares)* (**Pl. XIX/7-8**), *n(umerus) sing(ularium)* (**Pl. XIX/6**) și *singul(ares)* (**Pl. XIX/10**)¹³⁶. Materialul tegular cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina este documentat prin următoarele variante: a) cu numele legiunii – *leg(io) XIII [Gemina]* (**Pl. XIX/1**), *leg(io) XIII G(emina)* (**Pl. XIX/2**), *leg(io) XIII G(emina) p(ia) f(idelis)* (**Pl. XIX/3**); b) cu numele legiunii, însoțit de antroponime – *le(gio) XIII Ge(mina)/ Ael(ius) Valens* (**Pl. XIX/4**) și *leg(io) XIII G(emina)/ Annei(i) Sat/ urnini* (**Pl. XIX/5**)¹³⁷. De asemenea, apar și materiale tegulare ștampilate cu nume de producători particulari cum ar fi: *M(---) I(---) D(---)* (**Pl. XIX/11**)¹³⁸, *P(ublius) Ael(ius) Ter(entianus, -entius)* (**Pl. XIX/12**)¹³⁹ și *Q(vintus) CAE(cilius) M(aximus)* (**Pl. XIX/13**)¹⁴⁰. În legătură cu cei trei proprietari privați de officine, nu este exclus să fi lucrat și pentru comenzile legiunii a XIII-a Gemina¹⁴¹. Primul are *officina* principală la Tibiscum, și două presupuse filiale la Apulum și Ulpia Traiana¹⁴². *P(ublius) Ael(ius) Ter(entianus, -entius)*, de origine italică, este un producător foarte activ, ale cărui produse sunt prezente în numeroase așezări începând cu prima jumătate a sec. II p.Chr¹⁴³.

¹³⁵ Băluță, Berciu 1980, p. 111, 116, Pl. I/3.

¹³⁶ Băluță, Berciu 1980, p. 116-117, nr. 9-10, 13-20, 22-23, 44, 49-59; IDR III/6, nr. 270, nr. 280-281.

¹³⁷ IDR III/6, nr. 3, 51, 111, 125, 129.

¹³⁸ N. Branga propunea întregirea numelui său prin Marcus Ulpus Donatus, după cel al unui cunoscut producător din Ulpia Traiana. Vezi: Branga 1980, p. 154; dar acel Donatus este M(anus) Ser(vius) Donat(us), cu atelierul atestat arheologic la Ulpia Traiana. Vezi: Balaci Crînguș 2008, p. 53, anexă, nr. 53.

¹³⁹ IDR III/6, nr. 295, 298.

¹⁴⁰ IDR III/6, nr. 304.

¹⁴¹ Benea 2010, p. 203-205.

¹⁴² Branga 1980, p. 154; Piso 1996, p. 174.

¹⁴³ Branga 1980, p. 145; Balaci Crînguș 2008, p. 49, 54-55, anexă, nr. 66, 66a-g.

V. Considerații tehnice asupra statuiilor de bronz, tencuielilor pictate și stucaturilor.

a. *Statuile imperiale.*

În stadiul actual al cercetărilor nu am reușit să realizăm investigații arheometrice prin care să determinăm compoziția sau compozițiile metalografice ale fragmentelor păstrate și, prin urmare, ne rezumăm la o prezentare a markerilor tehnologici macroscopici ce identifică etape ale procesului de producere. Pentru o mai bună definire a acestor indicatori tehnologici este necesară efectuarea unei scurte prezentări a tehnologiei de turnare a pieselor din bronz în tehnica „cerii pierdute”¹⁴⁴.

Realizarea unei sculpturi monumentale reprezenta o provocare pentru meșterii metalurghi prin două aspecte. Prima etapă consta din realizarea prototipului, o sculptură în lut, realizată de un artist¹⁴⁵ ce se adapta cerințelor clientului, puse în practică în conformitate cu talentul, eventualele „carnete de modele” și, cu siguranță, suma primită. Acest prototip era prezentat și acceptat de către beneficiar și reprezenta etapa mai puțin costisitoare a investiției.

Turnarea dintr-o singură piesă, chiar și a unui bust în mărime naturală reprezintă o provocare, dacă în același timp se dorește efectuarea unor economii în privința consumului de metal scump¹⁴⁶, în special cositor (staniu), al cărui procentaj trebuie crescut (peste 10%, de cele mai multe ori în combinație și cu plumb)¹⁴⁷, în paralel cu dimensiunile și complexitatea piesei. Staniul face ca topitura să fie fluidă la o temperatură mai joasă¹⁴⁸ și, prin urmare, se toarnă mai ușor și copiază fidel mulajul, conferă nuanța cu tente aurii, iar în timp sculptura primește o patină uniformă, stabilă și plăcută la vedere¹⁴⁹.

Următorul pas consta din prepararea sculpturii pentru turnare prin împărțirea ei în sectoare și realizarea unor mulaje din lut sau ipsos după diferite zone, în funcție de complexitatea lor¹⁵⁰. În această etapă se încearcă evitarea obținerii unor puncte de fixare ulterioară în zonele sensibile (fața personajelor de exemplu) și posibilitatea de turnare cât mai optimă a fiecărui element. Suprafața figurată a fiecărui modul obținut era acoperită cu un strat subțire de ceară, depus cu pensula în mai multe etape, astfel încât să se obțină grosimea dorită, atât în

¹⁴⁴ Există mai multe tehnici de lucru bazate pe un prototip unic, sau prin care se copiază alte piese, între tehnici putând fi posibile o serie de interacțiuni ce se completează reciproc în desăvârșirea produsului final.

¹⁴⁵ Dumitrescu 2010, p. 22.

¹⁴⁶ Diaconescu 2005, p. 445.

¹⁴⁷ Giumlia-Mair 2002, p. 92, tabel 1; idem 2012, p. 15, 21.

¹⁴⁸ Giumlia-Mair 2012, p. 10.

¹⁴⁹ Dumitrescu 2010, p. 14.

¹⁵⁰ Giumlia-Mair 2012, p. 14; Se poate recurge și la tăierea statuii în bucăți, dar în acest caz un accident de turnare nu mai permite reluarea mulajului.

scopul reducerii cantității de metal, cât și al obținerii unei structuri ce se poate autosușține. În paralel se modelează, tot din ceară, canalele prin care va fi turnat metalul și cele de eliminare a gazelor produse în timpul procesului termic¹⁵¹. Peste această ceară se aplică mai multe straturi de lut preparate astfel încât contracția la uscare să fie minimă¹⁵². Acestea vor forma cofragul pe care este imprimată fața interioară a statuii, și vor păstra urmele operațiilor de aplicare a cerii. Pentru stabilizarea dimensională a nucleului (modulul copiat după prototip) și a cofragului, între cele două straturi de lut sunt înfipte nituri metalice (cuie de turnătorie) ce perforază și stratul de ceară¹⁵³. Întregul ansamblu este ars, iar ceara se topește și se scurge în afara cofragului (de unde provine și denumirea de tehnica cerii pierdute). Contragerea lutului la uscare și ardere face ca prin intermediul cuielor de turnătorie cele două forme de lut să rămână strâns fixate în poziția inițială. Prin canalele amintite se toarnă bronzul, iar după răcire cofragul este spart, iar piesa, sau în cazul pieselor monumentale, subansamblul este extras. Elementele produse prezintă o serie de neregularități, în corpul lor fiind înglobate cuiele de turnătorie; apar goluri în zonele unde gazele nu au fost evacuate, și bavuri rezultate ca urmare a formării cofragului sau apariției unor crăpături cauzate de șocurile termice din timpul procesului de turnare¹⁵⁴. Acestea erau cizelate, ajustate, cuiele îndepărtate, golurile completate și doar apoi se începea asamblarea statuii prin lipire metalurgică directă (forjare, ciocănire)¹⁵⁵, sudare¹⁵⁶, turnare de bronz topit¹⁵⁷ sau prin completare cu ajutorul unor metale fuzibile la temperaturi joase (cositor, plumb)¹⁵⁸, nituire, procese complexe și de mai multe ori adaptate specificului fiecărui subansamblu în parte¹⁵⁹.

Din analiza fragmentelor de statui descoperite au fost observate trei urme ale utilizării plumbului pentru fixarea a două subansamble cu dimensiuni relativ mari și unde este vizibilă și muchia dreaptă a unor componente turnate separat (**Pl. XV/1-2**), o bavură situată tot pe extremitatea unei piese (**Pl. XV/3**) și o plombare a unei perforații cu același metal.

Îndepărtarea cuielor de turnătorie a lăsat în suprafața piesei o serie de perforații cu profil rectangular, care au fost acoperite cu plăcuțe din bronz. Pentru mărirea zonei de contact în zona perforațiilor au fost decupate indentații de formă rectangulară, în care au fost inserate la cald plăcuțele, fixate prin ciocănire, apoi finisate prin polizare până la obținerea unor suprafețe uniforme și

¹⁵¹ Dumitrescu 2010, p. 57.

¹⁵² Diaconescu 2005, p. 447.

¹⁵³ Dumitrescu 2010, p. 56.

¹⁵⁴ Giumlia-Mair 2012, p. 17.

¹⁵⁵ Idem 2002, p. 93.

¹⁵⁶ Diaconescu 2005, p. 447.

¹⁵⁷ Giumlia-Mair 2002, p. 15.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 93.

¹⁵⁹ Giumlia-Mair 2012, p. 19-20.

„dispariția” acestora în suprafața statuii¹⁶⁰. În interiorul indentațiilor nu s-au observat urme de plumb sau cositor care să poată sugera lipirea lor. Numărul acestor intervenții este foarte mare și se observă atât plăcuțe desprinse total sau parțial (**Pl. XV/4**), cât și perforații evidente doar la interiorul piesei (**Pl. XV/5-6**). O altă perforație de același tip este prezentă și pe încheietura policelui unei mâini provenite din același context (**Pl. VI/3**).

Aceeași tehnică a fost utilizată și pentru mascarea imperfecțiunilor de turnare rezultate ca urmare a menținerii unei bule de gaz între cele două valve ale mulajului (**Pl. XV/5**). În actuala stare de conservare a materialelor (nerestaurate) nu pot fi observate decât parțial aceste urme tehnologice, ele fiind foarte bine integrate în suprafața piesei și acoperite cu depuneri de sol și produși de coroziune¹⁶¹.

Surprinzător, pe interiorul unui fragment se păstrează resturile unui cui de turnătorie, rupt și aparent îndoit în mod intenționat (**Pl. XVI/1**).

Bavurile interioare cu diferite dispuneri marchează etapele de aplicare a cerii, dar totodată pot indica și punctele unde au fost efectuate lipirile la cald ale subansamblelor¹⁶² (**Pl. XVI/2-3**). Intervenții cu rol de fixare (ramforsare) a structurii statuii au fost remarcate printr-o ajurare de formă rectangulară, ce poartă și urmele fixării ei prin intermediul unei piese care a fost rotită forțat (**Pl. XVI/4**).

Distrugerea intenționată, probabil în scopul recuperării metalului, este evidențiată și prin numeroase urme de martelare imprimate în special în zonele marginale ale pieselor (**Pl. XVI/5**), inclusiv pe suprafața unui deget (**Pl. VI/6**), piesă masivă, care a implicat un efort mai intens.

b. Tencuiala pictată.

Și în cazul frescei se observă unele particularități tehnologice ce constau din amprentarea pe ultimul strat de *arriccio* a hașurărilor (**Pl. XVIII/2**) de preparare a peretelui, acest aspect fiind vizibil doar pe fața posterioară a unui fragment pictat monocrom (**Pl. XVIII/1**). Se evidențiază și o serie de urme specifice utilizării unor pensule late, culoarea fiind așternută în două straturi dispuse perpendicular pentru acoperire uniformă (**Pl. IX/1**). Grosimea stratului purtător de pictură variază între 1,5 cm pentru fragmentul de *graffiti*, și 3,5 cm, diferențe ce atribuie apartenența fragmentelor la mai multe camere sau etape de construcție ale monumentului.

¹⁶⁰ Giumlia-Mair 2002, p. 96.

¹⁶¹ Se dorește restaurarea în viitor a pieselor pentru a putea fi valorificate expozițional în cadrul unui demers de prezentare a descoperirilor din ansamblul Palatului guvernatorului.

¹⁶² Identificarea particularităților fiecăreia implică analize arheometrice complexe.

Un viciu tehnologic se constată pe fragmentul următor (**Pl. XVIII/3-5**), din cauza tratării superficiale a stratului de *arriccio* pe care urma să fie aplicată pictura.

Se remarcă un fragment (singurul) care prezintă două straturi de culoare *intonaco*, cea de-a doua intervenție fiind aplicată direct peste pictura anterioară, realizată în nuanțe închise de albastru. Prepararea sumară a peretelui a dus la imprimarea vechiului strat pictural pe suprafața interioară a noului strat de mortar (**Pl. XVIII/7**). Totodată, nu se observă încercări de tratare a tencuielii anterioare pentru mărirea suprafeței de contact (**Pl. XVIII/6**).

Sunt salutare intervențiile de restaurare (consolidare) prin încasetarea fragmentelor de tencuială într-un cofrag de ipos, chiar dacă nu au fost aplicate alte tratamente de consolidare. Aceste intervenții, realizate de un restaurator necunoscut¹⁶³, au reprezentat factorul determinant pentru conservarea, chiar dacă imperfectă, a unei părți din valorosul material arheologic prezentat¹⁶⁴.

c. *Stucatura.*

Decorul din stuc reprezintă un alt lot valoros și interesant din perspectiva tehnicilor de fabricare și punere în practică. Modul de producere poate fi regăsit până în prezent în tehnica de manufacturare a diferitelor piese ornamentale din ipsos și se bazează pe turnarea unei emulsii lichide ce poate conține diferiți pigmenți sau praf de marmură¹⁶⁵ într-un tipar. Prin utilizarea aceleiași matrițe se permite obținerea unor elemente decorative identice, ce ulterior pot fi montate în diferite compoziții amplasate în desfășurarea pe verticală a ornamenticii parietale. Problemele la punerea în practică rezidă din faptul că ipsosul este un material higroscopic și, prin urmare, suprafețele și operațiile de aplicare trebuie să se realizeze întotdeauna cu adăugarea unui surplus de apă, necesitând anumite moduri de tratare a suprafețelor de contact (realizarea unor zgârieturi, harisări, indentații).

Turnarea reprezintă o altă etapă cu potențial de apariție a unor vicii tehnologice, precum bule de aer, estomparea decorului sau obținerea unei suprafețe posterioare denivelate. Compensarea unei zone de contact imperfecte cu stratul suport de mortar a fost realizată prin adăugarea pe spatele modulului din stuc, înainte de aplicare, a unui strat de mortar care în secțiune are un profil în formă de V, clar definit, ce se interpune între ipsos și stratul purtător (**Pl. XVII/1**).

¹⁶³ Bănuim că ar putea fi vorba de regretatul Cl. L. Băluță.

¹⁶⁴ Și în acest sens se dorește efectuarea unor intervenții de restaurare în conformitate cu normele de conservare și materialele moderne accesibile la ora actuală.

¹⁶⁵ În cazul pieselor luate în discuție nu au fost observate adaosuri.

Prelucrarea suprafeței posterioare a ornamentului direct în tipar este documentată prin denivelări neregulate realizate cu mistria (Pl. XVII/2), sau prin trasări de linii în sensuri opuse (Pl. XVII/3).

Un alt aspect interesant constă din liniile verticale ce despart metopele cu animale ce indică imprimarea lor cu ajutorul unui poanson, putându-se sugera utilizarea unui mulaj realizat din ceramică (Pl. XVII/4).

Degradarea în timp a edificiului și prăbușirea treptată a elementelor arhitectonice ornamentale este foarte bine documentată prin degradări sub formă de cratere apărute sub acțiunea apei pluviale (Pl. XI/3, XVII/5), alături de fragmente ce prezintă o patină vulgară, specifică monumentelor ce se păstrează în aer liber (Pl. XVII/6).

VI. Concluzii. Importanța valorificării documentelor de arhivă și a materialelor arheologice pentru cunoașterea Palatului guvernatorului de la Apulum.

Palatul guvernatorului Daciei romane de la Apulum reprezintă unul dintre cele mai extinse complexe de acest tip cunoscute în Imperiul roman. Suprafața dezvelită în urma cercetărilor arheologice, de cca 1.5 ha, o depășește pe cea a altor sedii ale administrației provinciale romane din Imperiu¹⁶⁶. Stadiul actual al cercetărilor, îmbunătățit și ca urmare a demersurilor noastre de punere în circuitul științific a unei cercetări vechi, dar importante, din cadrul sediului guvernatorului de la Apulum, face ca estimarea postulată de I. Piso pentru întinderea zonei ocupate de acest *praetorium consularis*, de 4-5 hectare¹⁶⁷, să se mărească la aproximativ 6 hectare (vezi Pl. I)¹⁶⁸.

După prezentarea informațiilor pe care le-am putut obține din arhivele MNUAI cu privire la săpăturile preventive efectuate în anul 1962 la *praetorium consularis*, putem formula următoarele concluzii: cele două clădiri descoperite de I. Berciu în 1943 și Al. Popa și I. Berciu în 1962 în partea situată la nord și nord-vest de zona săpată de A. Cserni reprezintă o concepție arhitectonică unitară cu cea identificată de noi la sud și sud-est de aceasta (săpăturile arheologice de pe str. Munteniei, nr. 15-17) (Pl. I). Monumentalitatea clădirilor, tehnica de construcție, instalațiile cu care sunt dotate, decorațiile și amenajările interioare ar putea pleda în favoarea descoperirii unei zone reprezentative a Palatului guvernatorului. Totodată, artefactele găsite în punctul situat pe str. Dobrogeanu Gherea, nr. 11 – inscripția dedicată Minervei Augusta de cei șase

¹⁶⁶ Pentru un studiu comparativ – vezi planurile realizate de F. F. Schäfer cu *praetoria consulares* cunoscute din Imperiu - Schäfer 2014, p. 337, Beilage IV.

¹⁶⁷ Piso 1993-1994, p. 205.

¹⁶⁸ Evident că avem în vedere un areal delimitat la modul ideal, pe baza punctelor cunoscute, nu de suprafața efectiv cercetată, care este de 1,5 ha.

exceptores consularis, fragmentele de statui imperiale din bronz, diploma militară, fragmentele de tencuială pictată și de stucatură etc., similare cu cele descoperite în celelalte puncte cercetate din Palatul guvernatorului – ar putea să reprezinte argumente solide în acest sens.

Considerăm că valorificarea documentelor păstrate în arhiva MNUAI, care conțineau informații cu privire la săpăturile arheologice preventive efectuate de arheologii albaiulieni în anul 1962, inedite¹⁶⁹, este foarte importantă pentru studierea mai aprofundată a zonei ocupate de Palatul guvernatorului Daciei romane de la Apulum. Realizarea unui plan general al clădirilor descoperite pe baza acestei documentații, ca și amplasarea acestuia pe imaginea satelitară a punctelor cercetate din *praetorium consularis*, în condițiile în care acest plan nu era cunoscut, sperăm să contribuie la o mai bună cunoaștere a acestui complex arheologic. Totodată, asamblarea și punerea în circuitul științific a materialelor arheologice găsite în depozitele MNUAI, edite și inedite, sperăm să îmbogățească imaginea specialiștilor și a publicului larg asupra a ceea ce reprezenta monumentalitatea și grandoarea unui sediu oficial al administrației provinciale romane.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

Anexe

Anexa I

Lista fragmentelor de statui inedite:

1. două fragmente asamblate: L – 25,2 cm; lmax – 7,8 cm.
2. un fragment: L – 17,2 cm; l – 9,4 cm.
3. două fragmente asamblate: L – 31 cm; lmax – 7,8 cm.
4. trei fragmente asamblate: L – 20 cm; l – 10,2 cm.
5. un fragment: L – 19 cm; l – 7,5 cm.
6. două fragmente asamblate: L – 23,4 cm; l – 9 cm.
7. un fragment: L – 12,7 cm; l – 9 cm.
8. un fragment: L – 16,8 cm; l – 8,2 cm.
9. un fragment: L – 16,7 cm; l – 6 cm.
10. un fragment: L – 19,8 cm; l – 4,9 cm.
11. un fragment: L – 17,8 cm; l – 9,4 cm.
12. un fragment: L – 21,2 cm; l – 8 cm; se păstrează orificiul de la nitul de prindere.

¹⁶⁹ Cu toate carențele date de lipsa raportului științific, a desenelor și fotografiilor care au fost realizate pentru documentarea săpăturilor, dar care nu au putut fi găsite.

13. două fragmente care fuseseră asamblate la un moment dat: L – 17,2 cm; l – 5 cm; L – 19,4 cm; l – 6,5 cm; se observă orificiile de la niturile de prindere.
14. un fragment: L – 18 cm; l – 8 cm.
15. un fragment: L – 19,1 cm; l – 4,8 cm.
16. un fragment: L – 16,5 cm; l – 6,3 cm; este vorba probabil despre un fragment de tibie.
17. un fragment: L – 16 cm; l – 5,8 cm.
18. un fragment: L – 15,3 cm; l – 7,2 cm; pe margine se observă urma unui orificiu de prindere.
19. un fragment: L – 17,3 cm; l – 11,2 cm; se observă orificiul se prindere.
20. un fragment: L – 15,2 cm; l – 12 cm.
21. două fragmente asamblate: L – 15,5 cm; l – 12,5 cm; probabil este partea de jos a mantiei.
22. un fragment: L – 12,3 cm; l – 5,4 cm.
23. un fragment: L – 12,1 cm; l – 6 cm.
24. un fragment: L – 8,5 cm; l – 7 cm.
25. un fragment: L – 10,4 cm; l – 7,5 cm.
26. un fragment: L – 7 cm; l – 5,9 cm.
27. un fragment: L – 7,2 cm; l – 6,3 cm; se observă orificiul se prindere.
28. un fragment: L – 10,1 cm; l – 7,5 cm.
29. un fragment: L – 8,8 cm; l – 4,5 cm.
30. un fragment: L – 10 cm; l – 4,9 cm.
31. un fragment: L – 7,8 cm; l – 5,7 cm.
32. un fragment: L – 9 cm; l – 4 cm.
33. un fragment: L – 7 cm; l – 3,5 cm.
34. un fragment: L – 5 cm; l – 4,3 cm.
35. două fragmente asamblate: L – 17 cm; l – 9,5 cm.
36. un fragment: L – 21,2 cm; l – 7,3 cm.
37. un fragment: L – 20,3 cm; l – 6,3 cm.
38. un fragment: L – 23,5 cm; l – 9,6 cm.
39. un fragment: L – 18 cm; l – 5,8 cm.
40. un fragment: L – 15 cm; l – 13,3 cm.
41. un fragment: L – 22,5 cm; l – 5 cm.
42. un fragment: L – 16 cm; l – 5,3 cm.
43. un fragment: L – 17,7 cm; l – 9 cm.
44. un fragment: L – 17 cm; l – 11,2 cm.
45. un fragment: L – 22 cm; l – 12,8 cm.
46. un fragment: L – 21,8 cm; l – 7,5 cm.
47. un fragment: L – 18,5 cm; l – 7 cm.
48. un fragment: L – 15,4 cm; l – 6,1 cm.
49. un fragment: L – 19,8 cm; l – 7,2 cm.
50. un fragment: L – 15 cm; l – 6,6 cm.
51. un fragment: L – 14,7 cm; l – 7,7 cm.
52. un fragment: L – 19,2 cm; l – 10,4 cm.
53. un fragment: L – 12 cm; l – 10,1 cm.

- 54. un fragment: L – 13,3 cm; l – 7,4 cm.
- 55. un fragment: L – 14 cm; l – 6,5 cm.
- 56. două fragmente asamblate: L – 10,8 cm; l – 6,6 cm.
- 57. un fragment: L – 18,4 cm; l – 9,3 cm.
- 58. un fragment: L – 21,9 cm; l – 4,8 cm.
- 59. un fragment: L – 21,3 cm; l – 8,1 cm; se păstrează urme de la niturile de prindere și fixare.
- 60. două fragmente asamblate: L – 32,2 cm; l – 10,3 cm.
- 61. un fragment: L – 13,5 cm; l – 9,5 cm.
- 62. un fragment: L – 12,5 cm; l – 8,5 cm.
- 63. un fragment: L – 8,2 cm; l – 2,9 cm.
- 64. un fragment: L – 7 cm; l – 4,1 cm.
- 65. un fragment: L – 5,5 cm; l – 4,3 cm.
- 66. un fragment: L – 7 cm; l – 4,5 cm.
- 67. un fragment: L – 7,8 cm; l – 2,8 cm.
- 68. un fragment: L – 10,5 cm; gr. – 2,5 cm; este vorba despre degetul arătător al unei mâini drepte.

Anexa II

Descrierea stucaturilor:

- 1. cornișă, partea inferioară, cu urme de la șanțuirile care ajutau la prinderea de mortar; prezintă efecte de carbonatare specifice monumentelor din aer liber, cu formarea unei patine vulgare; harisarea este realizată pe elementul de ipsos în tipar (soluția era semifluidă) pentru obținerea unor prize de fixare mai ample; L – 11 cm, l – 8 cm.
- 2. cornișă cu decor în ove despărțite de brâie simple; L – 10 cm, l – 7 cm.
- 3. cornișă cu decor din palmete; L – 11,3 cm, l – 8,2 cm.
- 4. cornișă fără decor; L – 12,5 cm, l – 8,2 cm.
- 5. friză decorată cu animale, din care se păstrează o felină (leoaică?) în alergare spre dreapta, și o gazelă (?) în alergare spre stânga; L – 14,5 cm, l – 6,5 cm.
- 6. friză decorată cu palmete, despărțite de un motiv în formă de săgeată; nr. inv. R2950, L – 29 cm; l – 12 cm, gr. – 5 cm.
- 7. plintă cu profilaturi drepte și două toruri; ghipsul este aplicat pe un strat de mortar de 3 cm grosime; nr. inv. R2964; h – 11 cm, gr. – 5 cm, L – 22 cm.
- 8. registrul superior al unei frize și un fragment de cornișă cu profilaturi simple; decor prin ștampilare, ce ilustrează două animale în alergare, o felină (leoaică?) spre dreapta, și o gazelă (?) spre stânga; nr. inv. R2957; L – 26 cm, h – 12,5 cm.
- 9. plintă cu profilaturi drepte și două toruri; nr. inv. R2965, L – 21,5 cm, h – 13,5 cm, gr. – 5 cm.
- 10. plintă cu profilaturi drepte și două posibile toruri, mai slab conservată; aspect grunjos, erodată de apă; nr. inv. R2967, L – 17 cm, gr. 6,5 cm, h – 13 cm.
- 11. cornișă cu profilaturi drepte, cu decor în perle și piruete; nr. inv. R2970, L – 29 cm, h – 13 cm, gr. – 9 cm.

12. cornișă cu decor în ove delimitate de un brâu simplu; nr. inv. R2963; L – 20 cm, h – 8 cm, gr. – 3,5 cm.
13. cornișă cu decor în ove delimitate de un brâu simplu; nr. inv. R2966; se păstrează stratul de mortar de 1 cm grosime; L – 14 cm, h – 9,4 cm, gr. – 3,5 cm.
14. cornișă cu decor din palmete, asemănător cu cel de la nr. 3; fiecare palmetă este alcătuită din șapte frunze delimitate de un pistil; sunt două fragmente; pe unul se păstrează stratul de mortar cu o grosime variabilă, între 2,5 - 4 cm; dimensiuni fragment 1, nr. inv. R2959: L – 18, 5 cm, h – 9 cm, gr. – 3 cm; dimensiuni fragment 2, nr. inv. R2958: L – 16,5 cm, h – 10, 2 cm, gr. – 6 cm.
15. cornișă cu profilaturi drepte; nr. inv. R2971; L – 21 cm, h – 6,5 cm, gr. – 2 cm.
16. cornișă cu decor în linii care se împletesc în motiv în formă de ”ochi”, încadrat într-un registru demarcat de margini simple; nr. inv. R2962; h – 12,5 cm, L – 13 cm, gr. – 3 cm.
17. registrul superior al unei frize cu decor în palmete redat diferit; cea din stânga are un pistil bine marcat, iar frunzele se îndoaie puternic spre interior, asemănându-se cu decorul de la nr. 6; cea din dreapta se aseamănă cu o floare de lotus – sepale, petale și pistil; nr. inv. R2948; h – 11,5 cm, gr. 3,3 cm, l – 8 cm.
18. friză cu decor în două registre, unul inferior, decorat cu ove; unul superior, cu decor în palmete, asemănător cu nr. 17; nr. inv. R2953; h – 15 cm, lmax. – 9 cm, gr. – 3,6 cm.
19. friză cu decor în două registre, unul superior, decorat cu ove; unul inferior, cu decor în palmete, nr. inv. R2960, h – 17 cm, lmax. – 14,5 cm, gr. – 2,5 cm.
20. friză cu decor în palmete asemănătoare cu cele de la nr. 6, 17 și 18; nr. inv. R2949, sub registrul decorat se află câteva profilaturi simple; deasupra acestora se află un alt decor, din motive perlate; s-a păstrat o parte din mortarul (de culoare gri) pe care a fost aplicat; gr. ghips – 4 cm, gr. mortar – 4-5 cm; L – 20 cm, h – 21,5 cm, gr. – 10 cm.
21. friză cu decor dispus în două registre, unul superior, cu decor prin ștampilare, ce ilustrează două animale în alergare, o leoaică(?) spre dreapta, și o gazelă (?) spre stânga; unul inferior, decorat în linii ondulate care formează un decor din linii împletite ”în formă de ochi”, care se repetă; nr. inv. R2955, L – 21 cm, h – 12 cm, gr. – 2,8 cm; se păstrează stratul de mortar pe care a fost aplicat ghipsul, cu o grosime de 1,6 cm.
22. friză erodată de apă; se păstrează stratul de mortar pe care a fost aplicat ghipsul, cu o grosime de 4,5 cm; stratul de ghips are 1,3 cm grosime; decor în două registre, unul inferior, cu linii împletite, care formează un motiv ”în formă de ochi”, asemănător cu cel de la nr. 16, și un registru superior, decorat cu perle și piruete.

Anexa III

Descrierea tencuielilor pictate în tehnica frescei:

1. fragment care a făcut parte din compoziția unui registru pictural, în care au fost folosite mai multe culori: verde în chenar alb și maro deschis spre crem în redarea fondului; culoarea verde fusese aplicată peste un fond maro deschis spre crem; L - 13 cm, l – 8,5 cm.
2. fragment pe care e înfățișată o scenă campestă sau mitologică, unde s-a folosit tehnica umbrelor; se observă mâna dreaptă, întinsă, rozalie a unui personaj în mișcare; în

dreapta e redat un personaj fantastic (?), iar decorul vegetal este marcat prin culoarea verde, care e predominantă, dar și prin nuanțe de brun, vișiniu și galben pe fond verde deschis; L – 15,2 cm, l – 11 cm.

3. fragment de pictură pe care s-au folosit, pe un fond albastru-verzui, culorile roșu-aprins, galben-murdar și vișinie; în partea dreaptă, o dungă roșie-închisă delimitează probabil un panou; L – 19 cm, l – 11,3 cm.

4. fragment pe care se mai observă un decor în linii paralele, verzui, dar și o linie roșie pe fond ocru; L – 8,5 cm, l – 8 cm.

5. fragment pe care este redată o scenă acvatică (?) pe fond albastru-verzui; se disting frunze de culoare brună; un aspect foarte interesant este oferit de faptul că această pictură a fost aplicată peste o altă, mai veche, la care s-a renunțat în urma unei renovări – se observă stratul de mortar care a separat cele două straturi picturale; L – 11,5 cm, l – 9 cm.

6. fragment pe care e redată o *patera* de culoare brun-roșcată, pe fond verde închis; se observă folosirea tehnicii umbrelor; vasul este așezat pe o masă (*mensa*) a cărei margine este redată cu linii în ocru și brun; L – 10,5 cm, l – 6 cm.

7. fragment care redă limita unui registru pictural, cu marginea de culoare brună închisă, pe fond roșu-aprins; interiorul registrului are culoarea brun-vișinie; L – 13 cm, l – 11 cm.

8. fragment pe care e redat un fronton (?); interiorul acestuia este marcat cu culoarea bleumarin închisă, încadrată într-un chenar cu margine de culoare brun-vișinie; banda exterioară este redată cu galben-ocru; L – 15,5 cm, l – 13 cm.

9. fragment în două registre picturale; cel din stânga, pe fond verzui și o bandă în ocru-gălbui, iar cel din dreapta, pe fond roșu-aprins, delimitat de o bandă brună închisă; se distinge un *graffiti* - un antroponim, scris cu litere capitale: *Aurel[ius]*; hlitere – 5 cm; A+V în ligatură; L – 45 cm, l – 20 cm.

HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RECONSTRUCTION: RESCUE EXCAVATIONS CARRIED OUT IN THE ROMAN DACIA CONSULAR GOVERNOR'S PALACE AT APULUM, IN 1962

ABSTRACT

Throughout this article, the authors aim to highlight unpublished pieces of information about archaeological research done by the well-known Roman Dacia experts Al. Popa and I. Berciu, in the spring of 1962. The archaeological excavations started due to the construction of a new building belonging to The Crafts School (currently "Dionisie Pop Marțian" Economical Secondary School), located on 11, Constantin Dobrogeanu-Gherea Street (currently Octavian Goga Street), in the northern area of the building complex known as Roman Dacia governor's Palace (*praetorium consularis*) at Apulum. Done in several stages, the fieldwork concerning governor's Palace was conducted through systematic or rescue excavations carried out by A. Cserni (1888-1908), I. Berciu and Al. Popa (1943, 1962), V. Rusu-Bolindeț and collaborators (from 1992 until present times), and nevertheless by A. Timofan, R. Ota (2007) and O. Oargă (2019).

During the 1962 excavation, the archaeologists discovered in the area located north to A. Cserni's researches the ruins of a building complex, unearthed on a 575 m² area. Amongst these, a monumental edifice stands out, consisting of several rooms decorated with polychrome painted plaster, equipped with heating systems and an impressive stairway, having at least two construction phases. The archaeologists have never published either a report or a detailed study regarding this excavation, except for the scientific emphasis on special finds. Therefore, relying on the aforementioned archaeologists' journal and some documents kept in the Archives of The National Museum of Union from Alba Iulia (MNUAI) (the correspondence between The Regional Museum of Alba Iulia and the people involved — recipient, builder, local administrative representatives and the ones of the Communist Party, Romanian's Academy Institute of History from Cluj —, briefings regarding the artefacts), the authors tried to bring light on this important part of governor's Palace from an archaeological and historical perspective.

The study focuses on presenting the stages of archaeological research. The examined archive documents revealed that communist authorities did not value either the historical value of the ruins or their cultural and touristic potential. Thereby, although it was decided by everyone to organise the excavation in the span of two weeks (starting on 24th of February 1962), the deadline was exceeded, so that I. Berciu and Al. Popa had investigated the entire area in a period of 5-6 days. In the minutes signed on the 4th of March 1962, the archaeologists announced, on the one hand, that the documentation in connection with the artefacts was finalised and, on the other hand, the agreement to continue both the construction of the building and the archaeological supervision. At the end of the excavations, the archaeologists wished upon public and touristic cherishing of the Roman buildings by restoring and preserving them. As a testimony for this stands a memo written by the museum's manager Al. Popa, one of the researchers, addressed to municipal and regional authorities requesting funds for both future research and touristic assessment. He used the precedent set by the city of Constanța (Tomis), where "The Edifice with Mosaic", found in 1959, was well restored shortly after its discovery. He proposed to design the Roman walls on school's pavement, as well as documenting the ruins found in the school foundations by means of displaying photos accompanied by detailed descriptions.

Although the timeframe for researching and documenting the Roman ruins discovered was truly short, the archaeological results were impressive:

The sketch drawn in the journal with the general plan regarding the excavation, as well as the information found there allowed us to notice the structures of three possible buildings: **Building I**, located near the northern extremity of the foundations, parallel to Stahanov Street (currently Lucian Blaga Street), had only one room uncovered, consisting of the walls A and B (Pl. III), both pointing NW-SE, measuring 0.6 m in width and being built in *opus mixtum* technique. The foundations were built with limestone and sandstone blocks, while the elevation was made out of bricks bound by mortar. Considering the direction of the walls, it is possible that it continues to north and west (inside The Craft School's yard) as well as to east (towards Stahanov Street, currently Lucian Blaga). Likewise, we do not have any clues if there was an alley/lane

for access between this building and the next one (**Building II**), but the absence of structures points towards this conclusion.

Building II is the most important edifice discovered in the centre and south-eastern corner of the future school's foundations (in the area where the L-shaped sides cross each other) and had five rooms (Pl. III). This is "the building of impressive dimensions" that constantly shows up while the authors describe the excavations, without mentioning other technical details about it (firstly, its dimensions). Taking into account the sketch included in the journal, the NW-SE building had two perimetral walls, named C and H. Out of the discovered rooms, the biggest and the most richly decorated ones are 1 and 4. Room 1 appears to be what the discoverers named "**The room with fresco**", because on one of its walls (inside G wall) a polychrome fresco was preserved. The segment has a length between 2.5 and 6 m, while the height measures between 0.65 and 1 m. It was built out of 4 successive plaster layers with different colours: Pompeian red, foncé red, grey and the last one consisting of "several marmoreal colours". The last one, displayed in square panels that imitated marble, probably had in the upper part figurative representations, as the remaining fragments show. Room 4, referred to as "**the room with hypocaust**", had a heating system that was preserved in its NW corner, consisting in five or more pilings rows made out of round bricks, placed on a floor built with big bricks. The sketch for the hypocaust system suggests that there was a channel with the aim of conducting the hot air, bounded by two little walls, having five bricks on width, bound with mortar. In the middle of the channel, there was a row of *pilae*, placed in the middle of it (Pl. III).

On the sketch with the general plan of the preventive excavation from 1962, no possible entrances/doors between the rooms were marked, in order to be able to observe the way of communication between the rooms of Building II, except for the mention of monumental stairs, which connected room 4 ("the room with hypocaust") and room 1 ("the room with fresco"). Thus, it is mentioned that this staircase consisted of four or five visible steps, made of large blocks (of sandstone), whose height reached almost 1.00 m. Since in the both rooms, floors made of *opus signinum* were found, under which were heating installations, the respective stairs must have represented an access staircase to a floor, which highlights, even more, the monumental character of the discovered building.

Building III (?) is located in the far western corner of the excavated surface; it was defined only by the discovery of a single wall, called J, which was made of quarry stone, bricks and broken tiles tied with mortar. It was a perimeter wall, 0.90 m wide, uncovered up to a depth of -2.50 m. In the space between Building II and Building III, no other constructive elements were discovered. Suppose modern interventions modern interventions did not destroy them, in that case the presence of this space could indicate the existence of an inner courtyard, surrounded by porticos or cryptoporticos, where imperial statues could be placed and the imperial cult could be celebrated (among the artefacts discovered on the site were also the fragments of at least 3 or 4 imperial bronze statues).

The site's stratigraphy is discussed only in the excavation journal (without any drawings or photos), where are described the Roman layers observed on the foundations' profiles: are mentioned two debris layers separated by a humus/another debris layer with compact traces of charcoal and ash. This stratigraphy, as well as the

walls built in different techniques, made the authors initially consider that there were two habitation periods (because of the charcoal and ash traces), the first one dated before the Marcomannic wars, while the latter – after the wars. Subsequently, at the end of the archaeological campaign, they reconsidered these observations and reached the conclusion that the uncovered buildings had a construction phase followed by a repair one.

Thus, are attested two Roman habitation phases, but a more careful examination of the preserved structures seems to indicate only one phase, most likely of Severan period. Despite the variations of the walls' building technique (walls built with stone blocks and elevation made out of bricks bound by mortar vs. walls built with reused stones and building materials bound by mortar), they belong to large-size buildings specific for this period of intensive reconstructions. Only one separating wall – the wall I – seems to belong to a repair phase of room 4, being mentioned that it was more rudimentary than the other walls of Building II.

Moreover, neither the journal nor the sketch preserve details regarding the discovery of any previous structure below the living surface of these buildings. This situation is confirmed by the similar discoveries made during the recent excavations (1992-2020) carried out on 15-17, Munteniei street, at about 150 m W of the Crafts School. The Severan buildings have impressive dimensions, floors with bricks or marble pavements, walls decorated with polychrome fresco or marble, and a heating system, therefore similar to the 1962 discoveries.

Nevertheless, the stratigraphy, similar to the one discovered by I. Berciu during the 1943 excavations, could indicate the existence of two habitation phases that weren't investigated in the ground in 1962. Also, a part of the archaeological material discovered – coins issued by Hadrian (2) or Antoninus Pius (1), building materials stamped with the name of legio XIII Gemina (simple or accompanied by the anthroponym Ael(ius) Valens), and the building materials of the well-known producer P(ublius) Ael(ius) Ter(entius, -entianus) – can stand proof for the dating of the first phase in the 2nd century AD (the second half ?). However, we shall take into account that the coins could have had a long lifespan, in some cases surpassing more than a century, while for the building materials, the stamps of Publius Aelius Terentinus were also found in 3rd century contexts, being imitated by other producers. Finally, the military diploma that belonged to a descendent of Bonio (a veteran of cohorts II Hispanorum settled most likely in the canabae of legio XIII Gemina), who was part of the governor's staff or guard, can also be an argument for an earlier dating of the first phase. In lack of more evident archaeological contexts for the structures and artefacts unearthed, the previous/first phase of the buildings discovered in 1962 cannot be dated more precisely.

The next habitation phase, to which the buildings from the 11, Dobrogeanu Gherea pertain, is dated to the Severan period and can also cover the last two quarters of the 3rd century AD, because the last coin discovered was issued by Philippus I (AD 247-248).

The artefacts discovered and identified in the MNUAI deposits have an exceptional documentary value. They are represented by: a votive altar dedicated to Minerva Augusta by six *exceptores consulares* (secretaries of the provincial administration); a fragmentary military diploma (of which have been preserved parts

from *tabella II intus* and *tabela II extrinsecus*) with the name of *Bonio*, son of *Veranius* from *cohors II Hispanorum*, released on August 14th AD 99 from the army of Upper Moesia; the component parts of bronze statues probably belonging to Roman emperors (two hands, an index finger and 74 fragments of cloak – *paludamentum*), which attests at least three such statues of dimensions exceeding the human stature; building materials stamped with the name of *Legio XIII Gemina* (with a simple stamp or accompanied by anthroponyms (*Ael(ius) Valens* and *Annei(us) Saturninus*), as well as soldiers or the governor's guard (in the variants *p(edites) sin(gulares)*, *ped(ites) s(ingulares)*, *n(umerus) sing(ularium)* and *singul(ares)*), but also of private producers (*M(---)I(---)D(---)*, *P(ublius) Ael(ius) Ter(-entius, -entianus)*) and *Q(uintus) CAE(cilius) M(aximus)*.

Another important discovery is given by the identification of a painted plaster (wall-plaster) in the *al fresco* technique with a length of 2.50 or 6 m (data from the Archive are contradictory) and a height of 0.65-1 m. Nine painted fragments and 22 stucco fragments were found in the museum's deposits. The painting is displayed in registers and decorative panels in which colours as red, blue, green, brown, or white were used, some in various shades. The presence of the shadow painting technique was also found. A *graffito* with the anthroponym *Aurel[ius]* was discovered on this painted wall. It would not be surprising to have to deal with a note of a character who passed by, or even of an official who wanted to leave "an unforgettable memory".

Stuccos are ornamental elements that accompany the painting, enriching the decoration of walls and vaults through decorative panels, friezes, cornices and plinths, with or without decoration. The decorations comprise vegetal motifs (palmettes made in different styles), wild animals running (lioness and gazelle?), ovolos, astragalus and *pirouettes*. Some of these ornamental elements are found both on various buildings discovered at Apulum (including the Governor's Palace) and on those at Potaissa, in the province of Dacia. Comparing the discoveries of stucco in the "small baths"¹⁷⁰ and the Governor's Palace (from 1890¹⁷¹ and 1962) we came to the conclusion that the ornament in braids that formed the motif "in the shape of eyes" was made by the same craftsmen, in a dateable period between the last two or three decades of the 2nd century and the first two decades of the 3rd century AD. The chronological classification is based on the stratigraphy's reinterpretation of some complexes from the southern sector of the *canabae* of *Legio XIII Gemina/municipium Septimium* that was done in a 2009 study¹⁷².

The analysis of the way the statues are made, as well as the techniques of the decorative elements, indicate the presence, even if only for a short time, of some craftsmen specialised in the art of bronze statuary and stucco ornamentation, but also of some talented painters who use a diverse range of pigments. The decoration of the rooms, but also of the inner courtyards of such a complex that constituted the Governor's Palace, implied the presence of the most capable artists and architects.

Highlighting the unpublished documents kept in the MNUAI archive which contain information regarding the rescue excavations carried out in 1962 is very important for a better knowledge of the area associated with the governor's palace at

¹⁷⁰ Ciobanu *et alii* 2000, p. 317, Fig. 9; Ciobanu 2004, p. 335, Fig. 6.

¹⁷¹ Cserni 1891, p. 39, Tábla V.

¹⁷² Ota, Bounegru 2009.

Apulum. Based on these documents, the general plan of the excavation that has been redrawn and reinterpreted was placed on the satellite image alongside the other areas of the praetorium consularis investigated so far. Moreover, by publishing the archaeological materials discovered in this area, we hope to enrich the general view on this imposing official seat of the Roman provincial administration.

ILLUSTRATION LIST

- Pl. I.** Satellite image with the location of the areas inside the Governor's Palace at Apulum researched between 1888 and 2019: 1. building complex - A. Cserni, 1888-1908; 2. public building - I. Berciu, 1943; 3. public building - I. Berciu and Al. Popa, 1962; 4. building complex - V. Rusu-Bolindeț et alii, 1992-2019; 5. building complex - A. Timofan and R. Ota, 2007; baths - O. M. Oargă, 2019 (arranged by F.-O. Botiș).
- Pl. II.** Satellite image with the emplacement of the rescue excavation carried out by I. Berciu and Al. Popa on the location of the new Apprentice School (11, Dobrogeanu Gherea Street/currently Octavian Goga Street), in 1962 (arranged by F.-O. Botiș).
- Pl. III.** General plan of the archaeological research of 1962 (arranged and revised by F.-O. Botiș after Berciu, Popa, Băluță, 1962, MNUI archives).
- Pl. IV.** Votive altar dedicated to Minerva Augusta: 1. frontal photograph and inscription text; 2. sideways photograph and drawing (photos by C. Șuteu, ©MNUI and drawings after IDR III/5, 263, p. 208) (arranged by I.-A. Iliescu).
- Pl. V.** Bronze military diploma of AD 99: *tabela II intus* — photograph and drawing; 3-4. *tabela II extrinsecus* — photograph and drawing (photos by G. Bounegru, ©MNUI, drawings after IDR I, XXVI, figs. 66-67) (arranged by I.-A. Iliescu).
- Pl. VI.** Imperial bronze statues: 1-3. right hand of an imperial bronze statue — front and back, including detail with a rectangular patch between the thumb and index finger resulted from the retouch of an air bubble during casting (photo by D. Anghel, ©MNUI); 4-5. left hand of an imperial bronze statue holding a sceptre (photo by C. Șuteu, ©MNUI <https://sketchfab.com/3d-models/roman-bronze-statue-fragment-r3648-apulum-68a5024833164766b157d9ba3957db4b>); 6. index finger belonging to an imperial bronze statue (photo by D. Anghel, ©MNUI) (arranged by I.-A. Iliescu).
- Pl. VII.** Fragments from imperial bronze statues (scraps): 1. a shin/tibia fragment; 2-6. *paludamentum* fragments (photos by D. Anghel, ©MNUI) (arranged by I.-A. Iliescu).
- Pl. VIII.** Fragments from imperial bronze statues (scraps): 1-6. *paludamentum* fragments (photos by D. Anghel, ©MNUI) (arranged by I.-A. Iliescu).
- Pl. IX.** Painted wall plaster: 1-6. fragments made in the *al fresco* technique (photos by D. Anghel, ©MNUI) (arranged by I.-A. Iliescu).
- Pl. X.** Painted plaster (wall-plaster): 1-2. fragments made in *al fresco* technique; 3-4. fragment with *graffiti* bearing the name *Avreli(v)s* (photos by D. Anghel, ©MNUI) (arranged by I.-A. Iliescu).
- Pl. XI.** Stucco moulding: 1-3. decorative plinths; 4. simple, undecorated cornice (photo by D. Anghel, ©MNUI) (arranged by I.-A. Iliescu).

Pl. XII. Stucco moulding: 1-5. frieze decorated with vegetal motifs (palmettes); 6. decorated frieze discovered during A. Cserni's excavations (1-5. photos by D. Anghel, ©MNUAI; 6. after Cserni 1891, T. V/15b) (arranged by I.-A. Iliescu).

Pl. XIII. Stucco moulding: 1-4, 6-8. decorated cornices; 5. decorated cornice discovered during A. Cserni's excavations (1-4, 6-8. photos by D. Anghel, ©MNUAI; 5. after Cserni 1891, T. V/15a) (arranged by I.-A. Iliescu).

Pl. XIV. Stucco moulding: 1-3. decorated friezes – hunting scenes (photos by D. Anghel, ©MNUAI) (arranged by I.-A. Iliescu), 3-4. the motif "in the shape of eyes".

Pl. XV. Technical details of the manufacture of bronze statues: 1-3. lead used to attach parts or to fill some casting defects. 4-6. bronze plates used to conceal casting imperfections (photos by D. Anghel, ©MNUAI) (arranged by I.-A. Iliescu).

Pl. XVI. Technical details of the manufacture of bronze statues: 1. foundry nail left inside the statue; 2-3. interior burrs resulted during the operational sequence (*chaîne opératoire*) of manufacture; 4-5. hammering traces made during the destruction of the statue (photos by D. Anghel, ©MNUAI) (arranged by I.-A. Iliescu).

Pl. XVII. Technical details of the stucco casting: 1-2. mortar admixture put before applying the stucco element; 3. preparation in the mould of the decorative element with the purpose of increasing the fixing grip; 4. burr between the patterned metopes; 5. degradation following the exposure to rainfalls; 6. vulgar patina (photos by D. Anghel, ©MNUAI) (arranged by I.-A. Iliescu).

Pl. XVIII. Technical details of the painted wall plaster: 1-2. the mark of the preparation of the *arriccio* layer, previous to the application of the painted layer; 3-5. technological flaw on the *arriccio* layer; 6-7. fragment with an *intonaco* layer applied over a previous painted layer (photos by D. Anghel, ©MNUAI) (arranged by I.-A. Iliescu).

Pl. XIX. Stamped building materials: 1-3. with stamps of *legio XIII Gemina*; 4-5. with stamps of *legio XIII Gemina* and anthroponyms – *Ael(ius) Valens*, *Annei(i) Saturnini*; with stamps of the governor's guards: 6. *numerus singularium*; 7-9. *pedites singulares*; 10. *singulares*; with stamps of private owners: 11. *M(---) I(---) D(---)*; 12. *Publius Aelius Terentius*; 13. *Qvintus Caecilius Maximus* (after IDR III/6, 3, 67, 111, 125, 129, 270, 281, 280, 282, 285, 295, 298, 304) (arranged by I.-A. Iliescu).

Abrevieri bibliografice:

- ActaMN - *Acta Musei Napocensis*, Cluj-Napoca.
 ActaMP - *Acta Musei Porolissensis*, Zalău.
 AISC - *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, Cluj-Napoca.
 Apulum - *Acta Musei Apulensis*, Alba Iulia.
 Aquincum Nostrum - Budapest.
 ATÉ - *Az alsófehérmegyei történelmi régészeti és természettudomány évkönyve*, Cluj-Napoca, Aiud, Alba Iulia.
 BHAUT - *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, Timișoara.
 CA - *Cercetări Arheologice*, București.
 CarnJb - *Carnuntum Jahrbuch*, Viena.

- CCA - *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, București.
 Drumul Socialismului
 - oficios al Comitetului Regional al PMR Hunedoara și al Sfatului Popular Regional (1953-1989); periodic digitizat de Biblioteca Județeană "Ovid Densusianu" Deva, <http://www.bibliotecadeva.eu/periodice/drumulsocialismului/1962/06/mobile/index.html>.
 EphN - *Ephemeris Napocensis*, Cluj-Napoca.
 FastArch - *Fasti Archaeologici*, Rome.
 IDR III/5 - (ed. I. Piso) *Inscriptiones Daciae romanae, Inscriptions d'Apulum*, III/5, 1-2, Paris, 2001.
 IDR III/6 - (ed. Cl. L. Băluță) *Inscripțiile Daciei romane*, vol. III/6, București, 1999.
 JAHA - *Journal of Ancient History and Archaeology*, Cluj-Napoca.
 Latomus - *Latomus. Revue d'Etudes Latines*, Bruxelles.
 PA - *Patrimonium Apulense*, Alba Iulia.
 StCl - *Studii Clasice*, București.

Bibliografie:

- Arhiva MNUAI - Dosar X. Publicație, tematici, conferințe și alte lucrări în legătură cu activitatea, săpături arheologice etc.; 1/1962; IV/C/c/298.
 Anghel 1962 - Gh. Anghel, "Noi descoperiri arheologice în Alba Iulia", *Drumul Socialismului*, an XIV, nr. 2319, 9 iunie 1962, p. 2.
 Balaci Crînguș 2008
 - M. Balaci Crînguș, "Producția civilă de materiale tegulare din Dacia", *BHAUT*, 10, 2008, p. 39-73.
 Barbet, Allag 1997
 - A. Barbet, C. Allag, *La peinture romaine. Du peintre au restaurateur*, Abbaye de Saint-Savin. Centre International d'art mural, Saint-Savin-sur-Gartempe, 1997.
 Băluță, Berciu 1980
 - Cl. L. Băluță, I. Berciu, "Pedites și equites singulares din Dacia. Materiale tegulare ștampilate", *Apulum*, 18, 1980, p. 109-129.
 Benea 2010 - D. Benea, "Considerații privind organizarea cărămidăriei Legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum", *BHAUT*, 12, 2010, p. 201-215.
 Berciu 1949 - I. Berciu, "Descoperiri arheologice în Apulum I", *Apulum*, 3, 1949, p. 180-200.
 Berciu, Popa, Băluță 1962
 - I. Berciu, Al. Popa, Cl. L. Băluță, *Căminul de ucenici. Săpături de salvare 26.II. – 4 III. 1962* (jurnal de șantier, mss.).
 Berciu, Popa 1964
 - I. Berciu, Al. Popa, "Exceptores consularis in Dacia", *Latomus*, 23, 3, 1964, p. 302-310.
 Berciu, Popa 1965

- I. Berciu, Al. Popa, "Monumente epigrafice din Apulum, IV", *Apulum*, 5, 1965, p. 167-203.
- Branga 1980 - N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timișoara, 1980.
- Ciobanu 1990-1993
 - R. Ciobanu, "Peintres et commanditaires dans la Dacie romaine: témoignages épigraphiques", *Apulum*, 27-30, 1990-1993, p. 251-257.
- Ciobanu 1997 - R. Ciobanu, "Mestrius Martinus: un pictor din Dacia romană", *Apulum*, 34, 1997, p. 169-176.
- Ciobanu 2004 - R. Ciobanu, "Les petits thermes d'Apulum. Typologie et décor", L. Borhy (ed.), *Plafonds et voûtes à l'époque antique*, Budapest, 2004, p. 333-337.
- Ciobanu 2005 - R. Ciobanu, "Sala cu picturi și hypocaust din așezarea romană Apulum II", *Apulum*, 42, 2005, p. 123-137.
- Ciobanu 2011 - R. Ciobanu, *Pictura murală romană. La peinture murale romaine*, Alba Iulia, 2011.
- Ciobanu et alii 2000
 - R. Ciobanu, A. Gligor, M. Drîmbărean, N. Rodean, "Raport privind cercetările arheologice de salvare din Dealul Furcilor și str. Arhim. Iuliu Hossu (Brândușei)-Alba Iulia. Campaniile 1996-1999 (2)", *Apulum*, 37/1, p. 293-339.
- Cserni 1890 - A. Cserni, "Apulumi maradványok", *ATÉ*, 3, 1890, p. 21-46.
- Cserni 1891 - A. Cserni, "Apulumi maradványok", *ATÉ*, 4, 1891, p. 5-41.
- Cserni 1892 - A. Cserni, "Apulumi maradványok", *ATÉ*, 5, 1892, p. 5-32.
- Cserni 1894 - A. Cserni, "Apulumi maradványok", *ATÉ*, 6, 1894, p. 5-32.
- Cserni 1896 - A. Cserni, "Apulumi maradványok", *ATÉ*, 8, 1896, p. 37-51.
- Cserni 1897 - A. Cserni, "Apulumi maradványok", *ATÉ*, 9, 1897, p. 35-48.
- Cserni 1902 - A. Cserni, "Apulumi maradványok", *ATÉ*, 11, 1902, p. 3-19.
- Cserni 1904 - A. Cserni, "Apulumi maradványok", *ATÉ*, 13, 1904, p. 92-131.
- Cserni 1908 - A. Cserni, "Apulumi maradványok", *ATÉ*, 14, 1908, p. 34-48.
- Cupcea 2014 - G. Cupcea, *Professional Ranks in the Roman Army of Dacia*, BAR International Series 2681, Oxford, 2014.
- Diaconescu 2005
 - Al. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia romană*, 1-2, Cluj-Napoca, 2005 (ediție electronică).
- Diaconescu, Piso 1993
 - Al. Diaconescu, I. Piso, "Apulum", D. Alicu, H. Boegli (éd.), *La politique éditiale dans les provinces de l'Empire romain* (Actes du 1er Colloque roumano-suisse, Deva, 1991), Cluj-Napoca, 1993, p. 67-81.
- Daicoviciu, Protase 1964
 - C. Daicoviciu, D. Protase, "O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Știri noi despre organizarea Daciei romane", *ActaMN*, I, 1964, p. 163-180.
- Dumitrescu 2010
 - E. Dumitrescu, *Artă și tehnologie: sculptura în bronz: despre turnarea formelor prin metoda cerii pierdute*, București, 2010.

- Étienne 1970 - R. Étienne, *Viața cotidiană la Pompei*, București, 1970.
- Găzdac et alii 2009 - C. Găzdac, V. Suci, A. Alföldy-Găzdac, *Coins from Roman Sites and Collections of Roman Coins from Romania. Apulum*, vol. 5, Cluj-Napoca, 2009.
- Ginouvès et alii 1985 - R. Ginouvès, R. Martin, F. Coarelli, J. Coulton, P. Gros, A.-M. Guimier-Sorbets, V. Hadjimichali, C. Krause, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine. Tome I. Matériaux, techniques de construction, techniques et forms du décor*. Rome. École française de Rome, 1985.
- Giumlia-Mair 2002 - A. Giumlia-Mair, "Technique and composition of equestrian statues in Raetia", C. Mattusch, A. Brauer, S. E. Knudsen (eds.), *From the Parts to the Whole*, Acta of the 13th International Bronze Congress, held at Cambridge, Massachusetts, May 28-June 1, 1998, *Journal of Roman Archaeology*, Suppl. Series no. 31, vol. 2, Portsmouth, Rhode Island, 2002, p. 92, 97.
- Giumlia-Mair 2012 - A. Giumlia-Mair, "The Technology of Bronze Statuary", C. Cianferoni, M. Iozzo, E. Setari (eds.), *Myth, Allegory Emblem – The many lives of the Chimaera of Arezzo*, Proceedings of the International Colloquium Malibu, The Paul Getty Museum (December 4-5 2009), Aracne editrice, Roma, 2012, p. 167-184.
- Haensch 1997 - R. Haensch, *Capita provinciarum. Statthaltsitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, Mainz, 1997.
- Ling 1991 - R. Ling, *Roman Paoting*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sydney, 1991.
- Luca, Boroș 1997 - C. Luca, D. Boroș, "Decorația arhitecturală în stuc de la Potaissa", M. Bărbulescu (ed.), *Civilizația romană în Dacia*, Cluj-Napoca, 1997, p. 162-172.
- Macrea 1944-1948 (1949) - M. Macrea, "Culte germanice în Dacia", *AISC*, 5, 1949, p. 219-264.
- Matei-Popescu, Țentea 2018 - Fl. Matei-Popescu, O. Țentea, *Auxilia Moesiae Superioris*, Cluj-Napoca, 2018.
- Opreanu 2007 - C. H. Opreanu, "Clădiri și lucrări imperiale din orașele Daciei. Cu specială referire la Sarmizegetusa și Apulum", S. Nemeti, F. Fodorean, E. Nemeth, S. Cociș, I. Nemeti, M. Pîslaru (eds.), *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, 2007, p. 606-620.
- Ota 2012 - R. Ota, *De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la Municipium Septimium Apulense*, Alba Iulia, 2012.
- Ota, Bounegru 2009

- R. Ota, G. Bounegru, "Opaițele din lut descoperite în așezarea de tip *canabae de la Apulum*", *BHAUT*, 11, 2009, p. 65-105.
- Ota, Florescu 2017
- R. Ota, C. T. Florescu, "Un altar votiv descoperit în castrul legionar de la Apulum", *Apulum*, 54/1, p. 329-340 = (English version) R. Ota, C. T. Florescu, "A votive altar discovered in the legionary camp of Apulum", *JAHA*, 4.4, 2017, p. 72-79.
- Ota, Lascu 2011
- R. Ota, I. Lascu, "Cercetări arheologice în *canabae legionis XIII Geminae/municipium Septimium Apulense* – sectorul estic", *ActaMP*, 33, 2011, p. 205-224.
- Popa 1965
- Al. Popa, "Un diploma militare frammentario da Apulum", *FastArch*, 17, 1965, p. 322-323.
- Popa 1975
- Al. Popa, "Orașul roman Apulum", M. Trandafir (coord.), *Alba Iulia 2000*, Alba Iulia, 1975, p. 36-103.
- Popa, Berciu 1977
- Al. Popa, I. Berciu, "Câteva obiecte de bronz și argint de la Apulum", *Apulum*, 15, 1977, p. 217-235.
- Pavel-Popa 1981
- V. Pavel-Popa, "Descoperiri monetare romane imperiale la Alba Iulia între anii 1957-1980", *Apulum*, 19, 1981, p. 127-145.
- Piso 1993-1994
- I. Piso, "Eine Parallele zwischen dem Praetoria der Statthalter in Carnuntum und in Apulum", *CarnJb*, 1993-1994 (1995), p. 201-209.
- Piso 1996
- I. Piso, "Les estampilles tegulaires de Sarmizegetusa", *EphN*, 6, 1996, p. 153-200.
- Rusu-Bolindeț 1994
- V. Rusu-Bolindeț, "Alba Iulia, str. Munteniei. Un sit arheologic între distrugere și protecție", I. Bogdan-Cătănicu (ed.), *Trasee turistice și istorice*, Neptun, 19-22 septembrie 1994, București, 1994, p. 90-94.
- Rusu-Bolindeț 1994a
- V. Rusu-Bolindeț, "Alba Iulia, jud. Alba. Str. Munteniei (sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii)", *CCA. Campania 1993*, a XXIX-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Cluj-Napoca, 1994, nr. 3/C, p. 4.
- Rusu-Bolindeț 1997
- V. Rusu-Bolindeț, "Alba Iulia, jud. Alba. Str. Munteniei (sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii)", *CCA. Campania 1996*, a XXXI-a Sesiune Națională de Rapoarte arheologice, Călărași, 1996, București, 1997, nr. 1/II, p. 1.
- Rusu-Bolindeț 2017
- V. Rusu-Bolindeț, "Adalbert Cserni's contribution at the discovery of Governor's Palace from Apulum – old and new perspectives", Cs. Szabó, V. Rusu-Bolindeț, G. T. Rustoiu, M. Gligor (eds.), *Adalbert Cserni and his Contemporaries. The Pioneers of Archaeology in Alba Iulia and Beyond*, Cluj-Napoca, 2017, p. 35-52.
- Rusu-Bolindeț 2019

- V. Rusu-Bolindeț, "The *praetorium consularis* from Apulum. A symbol of official power in the province of Dacia", Z. Havas (ed.), *Authenticity and experience. Governor's palaces of Roman imperial period and the Limes*. Proceedings of the International Conference. *Aquincum Nostrum*, II, 2019, p. 97-120.

Rusu-Bolindeț et alii 2001

- V. Rusu-Bolindeț, C. Ilea, T. Volkers, "Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: str. Munteniei nr. 15-17. Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii (Alba Iulia, Alba county [Apulum]. Munteniei-St. no. 15-17. The Palace of the consular governor of the three Dacian provinces)", *CCA. Campania* 2000, Suceava, 2001, p. 26-28.

Rusu-Bolindeț et alii 2002

- V. Rusu-Bolindeț, "Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: str. Munteniei nr. 15- 17. Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii (Alba Iulia, Alba county [Apulum]. Munteniei-St. no. 15-17. The Palace of the consular governor of the three Dacians provinces)", *CCA. Campania* 2001, Buziaș, 2002, p. 35-37.

Rusu-Bolindeț et alii 2003

- V. Rusu-Bolindeț, I. Barbu, R. R. Nuțiu, "Raport preliminar privind rezultatele cercetărilor arheologice de la Alba Iulia, str. Munteniei nr. 15-17, sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii. Campania 2003. (Preliminary report regarding the archaeological research from Alba Iulia, Muntenia Street, no. 15-17, The Palace of the consular governor of the three Dacians provinces)", *PA, III*, Alba Iulia, 2003, p. 128-131.

Rusu-Bolindeț et alii 2004

- V. Rusu-Bolindeț, I. Barbu, R. R. Nuțiu, "Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: str. Munteniei nr. 15- 17. Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii (Alba Iulia, Alba County [Apulum]. Munteniei-St. No. 15-17. The Palace of the consular governor of the three Dacia's provinces)", *CCA. Campania* 2003, A XXXVIII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Cluj-Napoca 26-29 mai 2004, București, 2004, p. 36-38.

Rusu-Bolindeț et alii 2008

- V. Rusu-Bolindeț, M. Drîmbărean, C. Inel, R. Milea, "Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: str. Munteniei nr. 15- 17. Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii", *CCA. Campania* 2007, A XLII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Iași, 14-17 mai 2008, București, 2008, p. 39-40.

Rusu-Bolindeț et alii 2009

- V. Rusu-Bolindeț, C. Inel, V.-A. Lăzărescu, A.-L. Ignat, "Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: Str. Munteniei nr. 15-17. Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii de la Apulum", *CCA. Campania* 2008, A XLIII-a Sesiune Națională de Rapoarte

Arheologice, Târgoviște 27-30 mai 2009 = Valachica 21-22/ 2008-2009, Târgoviște, 2009, p. 69-71.

Rusu-Bolindeț *et alii* 2010

- V. Rusu-Bolindeț, C. Inel, M. Drîmbărean, C. I. Popa, R. Varga, L. Grumeza, C. M. Turcu, R. Horvath, S. D. Popa, M. Bica, T. Muntean, "Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: str. Munteniei nr. 15-17- Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii", CCA. Campania 2009. A XLIV-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Suceava, 27-30 mai 2010, București 2010, 30-32.

Rusu-Bolindeț *et alii* 2011

- V. Rusu-Bolindeț, T. Muntean, R. Varga, I. Strîmbu, G. Bounegru, *Palatul guvernatorului Daciei romane de la Apulum. O redescoperire a patrimoniului*, Cluj-Napoca, 2011.

Rusu-Bolindeț *et alii* 2011a

- V. Rusu-Bolindeț, R. Varga, M. Drîmbărean, C. Inel, T. Muntean, "Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: str. Munteniei nr. 15-17- Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii", CCA. Campania 2010, București, 2011, p. 7-10.

Rusu-Bolindeț *et alii* 2015

- V. Rusu-Bolindeț, C. Inel, M. Drîmbărean, T. Muntean, F.-O. Botiș, M. Bleoancă, G.-T. Loga, A. Buda, D. Udrea, S. Frățilă, Al.-Șt. Stanciu, "Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Palatul guvernatorului consular al celor trei Dacii. Punct: str. Munteniei nr. 15-17. CCA. Campania 2014. A XLIX-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Pitești 28-30 mai 2015. (București 2015), p. 23-26, 278-307 (illustration – pls. I-III, figs. 1-29).

Rusu-Bolindeț *et alii* 2017

- V. Rusu-Bolindeț, G. Bounegru, C. Inel, Al. I. Lascu, M. Drîmbărean, L. Mureșan, M.-L. Mureșan, D. Ștefan, C. Șuteu, F.-O. Botiș, C. Bucurenciu, R. Arhire, S.-A. Manolescu, R.-F. Turuș, M. Ciupercă, N. Cucereavâi, P. Crețu, I. Dobrea, P. Popov, R.-Al. David, N. Oloinic, C.-V. Bendea, "Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: str. Munteniei nr. 15-17- Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii", CCA. Campania 2016. A LI-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București, 24-27 mai 2017, București, 2017, p. 14-17.

Rusu-Bolindeț *et alii* 2018

- V. Rusu-Bolindeț, R. Ota, G. V. Bounegru, C. I. Inel, I. Al. Lascu, M. Drîmbărean, D. Ștefan, C. Șuteu, F.-O. Botiș, S. Manolescu, R.-F. Turuș, I. F. Florea, R. Bobăilă, A. R. Puțan, C. Galdău-Săliștean, R. Al. David, "Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: str. Munteniei nr. 15-17- Sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii", CCA. Campania 2017. A LIII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca 15-17 noiembrie 2018. (București 2018), text – 12-15; illustration –

- 266–273 (pls. I–XII for archaeological excavations; pls. 1–4 for photogrammetry, DEM; pls. 1–4 for ERT).
- Russu 1973 - I. I. Russu, *"Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din a. 123"*, București, 1973.
- Russu 1974 - I. I. Russu, "Diploma militară din anul 99 pentru provincia Moesia Superior", *Apulum*, 12, 1974, p. 103-110.
- Rusu-Pescaru, Alicu 2000 - A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *Templele romane din Dacia*, I, Deva, 2000.
- Schäfer 2014 - F. F. Schäfer, *Praetoria: Paläste zum Wohnen und Verwalten in Köln und anderen römischen Provinzhauptstädten*, Mainz, 2014.
- Timofan 2008 - A. Timofan, "Cercetare arheologică preventivă. Str. Regimentul V Vânători, nr. 104 G, cartier Partoș, proprietar Maniu Paștiu / Rescue archaeological research. 104 G Regimentul V Vânători Street, Partoș district, owner Maniu Paștiu", V. Moga, A. Timofan, I. Lascu, G. Bounegru, R. Ota, G. Bălan, D. Anghel (eds.), *Descoperă arheologia urbană! Apulum 2007. Catalog de expoziție / Discover Urban Archaeology! Apulum 2007. Exhibition catalogue*, Alba Iulia, 2008, p. 16-21.
- Țentea, Olteanu 2018 - O. Țentea, B. Olteanu, "Fresca unei locuințe din secolul II p.Chr. de la Sarmizegetusa", *CA*, 25, 2018, p. 91-104.

Webografie:

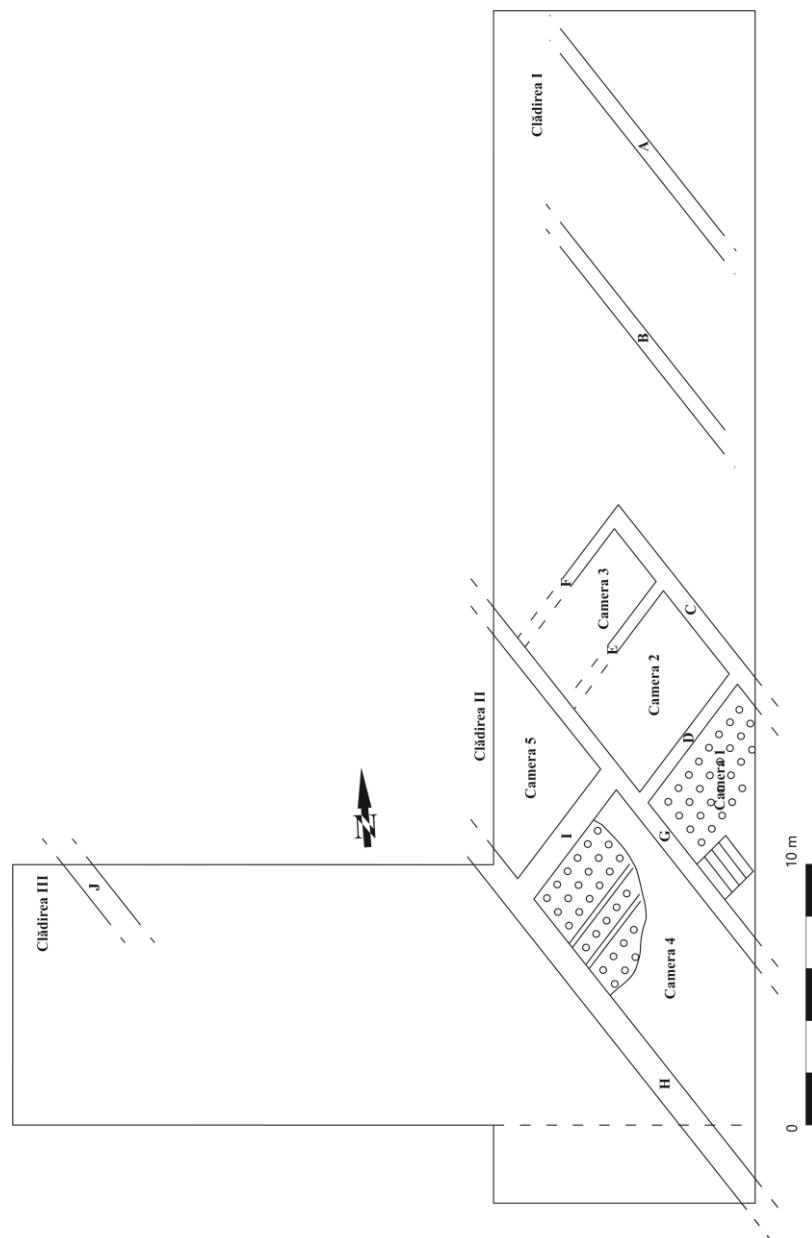
<http://www.alexandrudiaconescu.ro>
www.bibliotecadeva.eu/periodice
www.facebook.com/pg/Arheologie-MNU-Alba-Iulia
www.minac.ro
www.mnuai.ro - <https://sketchfab.com/MNUAI/models>

Pl. I. Imagine satelitară cu amplasarea zonelor din Palatul guvernatorului de la Apulum, cercetate în perioada 1888-2019: 1. complex de clădiri - A. Cserni, 1888-1908; 2. clădire publică - I. Berciu, 1943; 3. clădire publică - I. Berciu și Al. Popa, 1962; 4. complex de clădiri - V. Rusu-Bolindeț et alii, 1992-2019; 5. complex de clădiri, A. Timofan, R. Ota, 2007; 6. thermae - O.-M. Oargă, 2019 (prelucrat de F.-O. Botiș).

Pl. II. Imagine satelitară cu amplasarea săpăturilor preventive efectuate în 1962 de I. Berciu și Al. Popa pe locul de amplasament al noului local al Școlii de meserii (prelucrat de F.-O. Botiș).

Pl. III. Planul general al cercetărilor arheologice din anul 1962 (prelucrat și corectat de F.-O. Botiș, după Berciu, Popa, Băluță 1962, arhiva MNUAI).

Minervae
÷Aug(ustae)÷
exceptōres
co(n)s(ularis)÷

[...]tinus
[...]ssianus
[...]ssianus
[...F]lorus
[...?Seu]erus
[...?Vale]ns
[---]♥

0 50 cm

Pl. IV. Altar votiv dedicat Minervei Augusta: 1. foto față și textul inscripției; 2. foto lateral și desen (foto C. Șuteu, ©MNUAI, desene după IDR III/5, 263, p. 208) (prelucrate de I.-A. Iliescu).

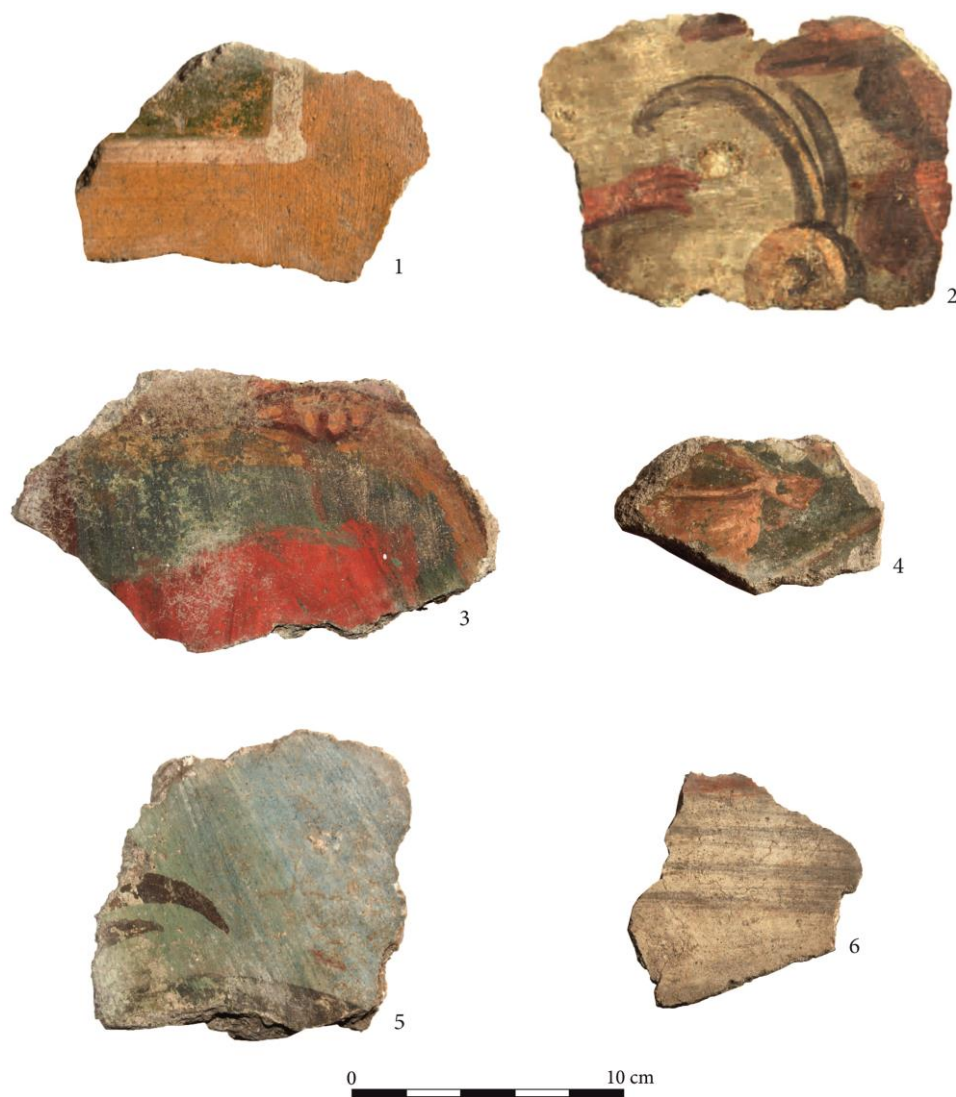
Pl. VI. Statui imperiale din bronz: 1-3. mâna dreaptă a unei statui imperiale din bronz – față-verso și detaliu cu un petec rectangular de la retușarea unei sufluri de turnare între degetul mare și arătător (foto D. Anghel, ©MNUAI); 4-5. mâna stângă a unei statui imperiale din bronz, care ține în mână un sceptru (foto C. Șuteu, ©MNUAI <https://sketchfab.com/3d-models/roman-bronze-statue-fragment-r3648-apulum-68a5024833164766b157d9ba3957db4b>); 6. degetul arătător aparținând unei statui imperiale din bronz (foto D. Anghel, ©MNUAI) (prelucrate I.-A. Iliescu).

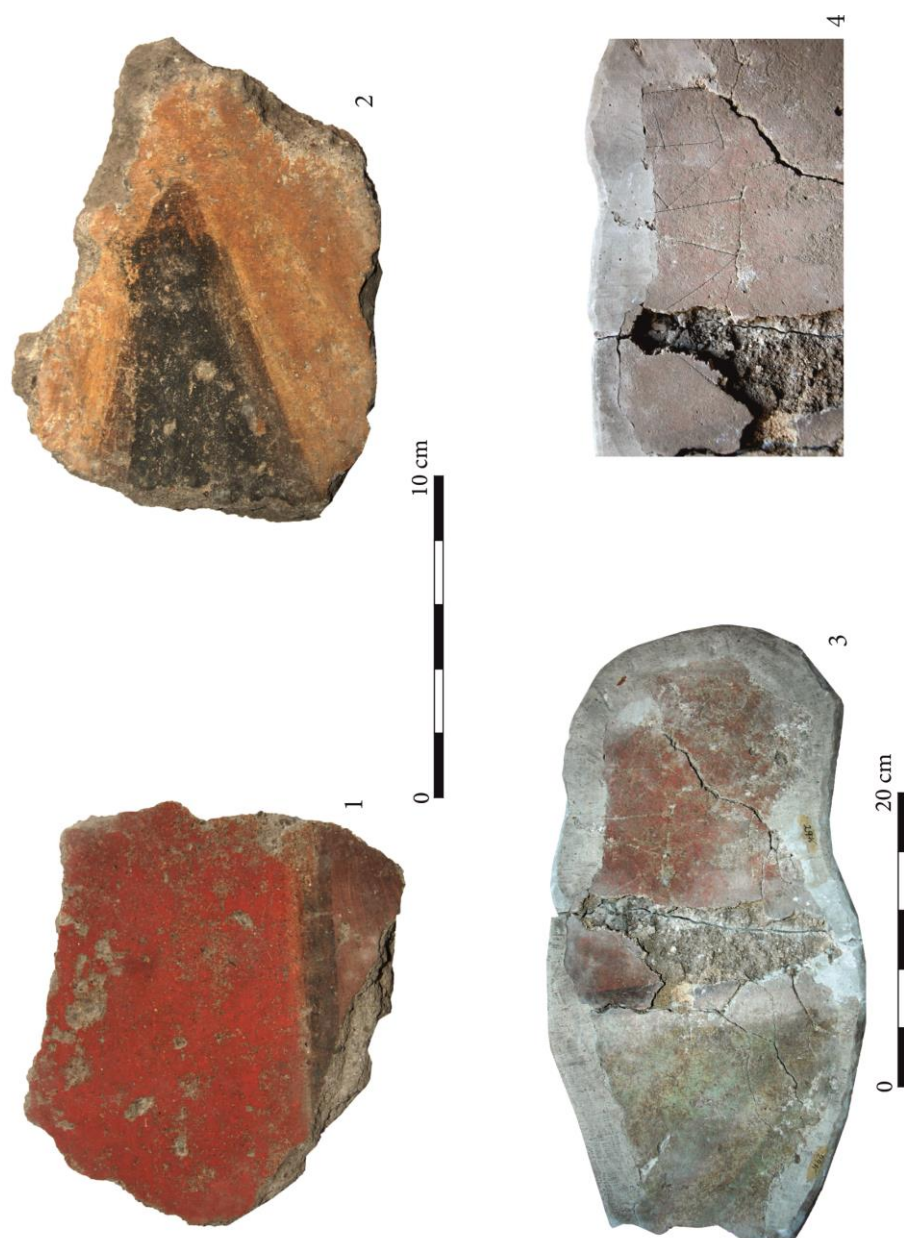
Pl. VII. Fragmente de statui imperiale din bronz: 1. fragment de tibie; 2-6. fragmente de *paludamentum* (foto D. Anghel, ©MNUAI) (prelucrate de I.-A. Iliescu).

Pl. VIII. Fragmente de statui imperiale din bronz: 1-6. fragmente de *paludamentum* (foto D. Anghel, ©MNUAI) (prelucrare de I.-A. Iliescu).

Pl. IX. Tencuială pictată: 1-6. fragmente realizate în tehnica *al fresco* (foto D. Anghel, ©MNUAI) (prelucrate de I.-A. Iliescu).

Pl. X. Tencuială pictată: 1-2. fragmente realizate în tehnica *al fresco*; 3-4. fragment cu *graffiti* cu numele *Avreli(v)s* (foto D. Anghel, ©MNUAI) (prelucrate de I.-A. Iliescu).

Pl. XI. Stucatură: 1-3. plinte decorative; 4. cornișă simplă, fără decor (foto D. Anghel, ©MNUAI) (prelucrate de I.-A. Iliescu).

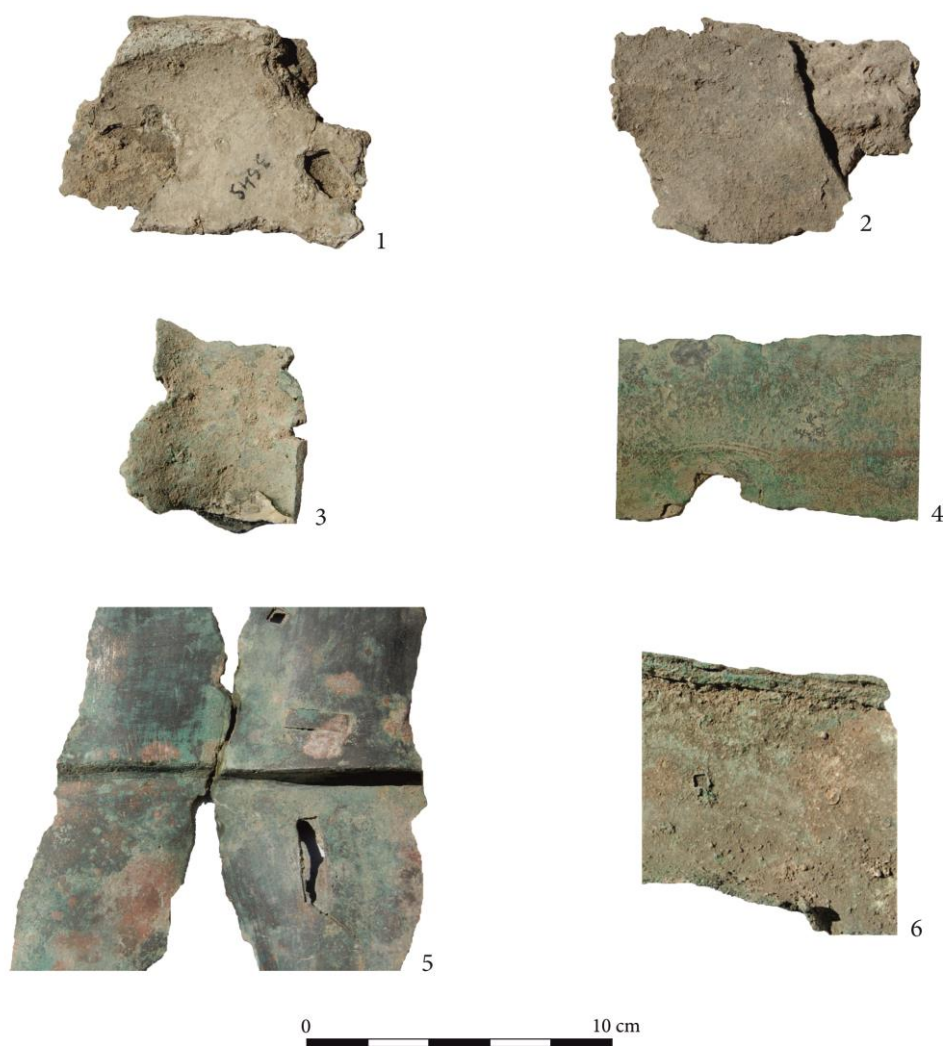
Pl. XII. Stucatură: 1-5. frize cu decor vegetal (palmete); 6. friză cu decor vegetal descoperită în timpul cercetărilor lui A. Cserni (1-5. foto D. Anghel, ©MNUAI; 6. după Cserni 1891, T. V/15b) (prelucrate de I.-A. Iliescu).

Pl. XIII. Stucatură: 1-4, 6-8. cornișe cu decor; 5. cornișă cu decor descoperită în timpul cercetărilor lui A. Cserni (1-4, 6-8. foto D. Anghel, ©MNUAI; 5. După Cserni 1891, T. V/15a) (prelucrate de I.-A. Iliescu).

Pl. XIV. Stucatură: 1-3. frize cu decor – scene de vânătoare; 3-4. motiv ”în formă de ochi” (foto D. Anghel, ©MNUAI) (prelucrate de I.-A. Iliescu).

Pl. XV. Detalii tehnice ale confecționării statuilor din bronz: 1-3. plumb utilizat pentru fixarea subansamblelor sau plombarea unor defecte de turnare; 4-6. plăcuțe din bronz utilizate pentru mascarea imperfecțiunilor de turnare (foto D. Anghel, ©MNUAI) (prelucrate de I.-A. Iliescu).

Pl. XVI. Detalii tehnice ale confecționării statuilor din bronz: 1. cui de turnătorie abandonat în interiorul statuii; 2-3. bavuri interioare rezultate în cadrul lanțului operator de confecționare; 4-5. urmele martelării efectuate pentru distrugerea statuii (foto D. Anghel, ©MNUAI) (prelucrate de I.-A. Iliescu).

Pl. XVII. Detalii tehnice privind turnarea stucului: 1-2. adaos de mortar aplicat înainte de aplicarea elementului din stuc; 3. prepararea în tipar a elementului decorativ în vederea măririi prizei de fixare; 4. bavură între metopele imprimate; 5. degradare ca urmare a expunerii la precipitații; 6. patină vulgară (foto D. Anghel, ©MNUAI) (prelucrate de I.-A. Iliescu).

Pl. XVIII. Detalii tehnice privind tencuiala pictată: 1-2. amprenta preparării stratului de *arriccio*, anterior aplicării stratului pe care se realiza pictura; 3-5. fragment cu viciu tehnologic la nivelul stratului de *arriccio*; 6-7. fragment cu un strat de *intonaco* aplicat peste o pictură veche (foto D. Anghel, ©MNUAI) (prelucrate de I.-A. Iliescu).

Pl. XIX. Materiale tegulare ștampilate: 1-3. cu sigla legiunii a XIII-a Gemina; 4-5. cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina și antroponime – *Ael(ius) Valens*, *Annei(i) Saturnini*; cu ștampila găzii guvernatorului: 6. *numerus singularium*; 7-9. *pedites singulares*; 10. *singulares*; cu ștampile de meșteri particulari: 11. *M(---) I(---) D(---)*; 12. *Publius Aelius Terentius*; 13. *Qvintus Caecilius Maximus* (după IDR III/6, 3, 67, 111, 125, 129, 270, 281, 280, 282, 285, 295, 298, 304) (prelucrate de I.-A. Iliescu).